

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Історичний факультет
Кафедра історії України, археології та спеціальних
галузей історичних наук

Кваліфікаційна робота

**ТЕРНОПІЛЬЩИНА У ПОДІЯХ ЛИСТОПАДОВОГО ЧИНУ
1918 Р. ТА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1918–1919
РР.: РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР**

**Спеціальність 014 Середня освіта
Освітня програма (Історія та правознавство)**

Виконав: здобувач вищої освіти
освітньо-кваліфікаційного рівня
«бакалавр»
Михайло РИСАН

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:
доктор філософських наук,
професор Богдан БУЯК

РЕЦЕНЗЕНТ:
доктор історичних наук,
професор Леся АЛЕКСІЄВЕЦЬ

Робота захищена з оцінкою:
Національна шкала _____
Кількість балів: _____
Оцінка: ECTS _____

Тернопіль – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база.....	9
1.1. Історіографія.....	9
1.2. Джерельна база.....	19
1.3. Теоретичні основи та методологія дослідження.....	23
РОЗДІЛ 2. Листопадовий зрив у Галичині та Буковині. Взяття влади українцями на Тернопіллі.....	25
РОЗДІЛ 3. Тернопілля під час українсько-польської війни	39
3.1. Діяльність уряду ЗУНР під час перебування в Тернополі.....	39
3.2. Створення підрозділів УГА та перебіг українсько-польської війни на Тернопільщині.....	46
РОЗДІЛ 4. Чортківська офензива як вирішальний етап війни. Відступ УГА за Збруч.....	52
ВИСНОВКИ	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	74

ВСТУП

Актуальність теми бакалаврської роботи. Дослідження процесів українського державотворення набуває особливої ваги в умовах сучасної розбудови незалежної Української держави та в умовах Війни за Незалежність України, оскільки потребує ґрунтовного осмислення історичного досвіду національного руху на шляху до незалежності та соборності на початку ХХ ст. Наукове узагальнення уроків визвольних змагань і практик державного будівництва є важливим не лише для відтворення історичної правди, а й для вироблення концептуальних підходів до подальшого суспільно-політичного розвитку України, а також для формування збалансованих і рівноправних відносин із сусідніми державами.

Особливого наукового значення набуває вивчення процесів відновлення української державності на західноукраїнських землях у контексті розпаду Габсбурзької та Російської імперій. До кола актуальних проблем належать українсько-польське воєнно-політичне протистояння, боротьба проти експансіоністських зазіхань Польщі, Румунії, Угорщини та Росії, а також міжнародно-дипломатична діяльність галицьких політичних діячів. Попри значну часову дистанцію, у науковому середовищі й надалі триває дискусія щодо місця і ролі Західноукраїнської Народної Республіки в боротьбі за незалежність і соборність України. Водночас тривалий час означена проблематика зазнавала ідеологічних викривлень у радянській і польській історіографії, а обмежений доступ дослідників до архівних документів і цензурні перепони істотно стримували повноцінне вивчення історії визвольних змагань 1918-1921 рр. Додаткової актуальності цій темі надає збереження в політичному дискурсі окремих сусідніх держав територіальних претензій до України навіть у сучасності.

За нових історичних умов, коли для дослідників стали доступними вітчизняні та зарубіжні архівосховища, помітно активізувалося вивчення політичної історії України ХХ ст. загалом та історії Західноукраїнської Народної

Республіки зокрема. Упродовж останніх років науковий і суспільний простір поповнився як раніше маловідомими працями представників української діаспори, так і численними дослідженнями вітчизняних істориків, які здійснюють переосмислення минулого українського народу з нових методологічних позицій, позбавлених ідеологічної заангажованості.

Аналіз сучасної історіографії засвідчує, що в процесі формування демократичної політичної системи постають завдання, які мають виразні історичні паралелі з добою національно-визвольних змагань. У той період як суспільство, так і провідники партійних і державних структур були змушені розв'язувати комплекс складних питань, пов'язаних спочатку з проблемою автономії Східної Галичини і Буковини в межах Австро-Угорщини, а згодом – із утвердженням державної незалежності ЗУНР. Не менш важливою була проблема подолання політичних, економічних і психологічних відмінностей між наддністрянськими та наддніпрянськими українськими землями, що істотно ускладнювало реалізацію інтеграційних і консолідаційних процесів між УНР і ЗУНР. У цьому контексті вивчення історії зазначеного періоду створює можливість для глибшого осмислення сучасних суспільно-політичних процесів, зокрема у сфері міждержавних відносин, становлення демократичного суспільства з багатопартійною системою та утвердження принципів законності й правопорядку.

Саме тому історична наука покликана здійснити всебічний аналіз досвіду національного державотворення в період Української революції, зокрема вивчити здобутки та прорахунки внутрішньої і зовнішньої політики Західно-Української Народної Республіки. У більшості наукових праць, присвячених визвольним змаганням 1918-1919 рр., основну увагу зосереджено на дослідженні краху Австро-Угорської імперії, проголошення ЗУНР, а також діяльності її вищих органів влади – Української Національної Ради та Державного Секретаріату.

Водночас важливим напрямом дослідження є регіональний вимір державотворчого процесу, зокрема краєзнавчі особливості, що впливали на

перебіг і долю західноукраїнської державності. У цьому контексті Тернопільщина посідала особливе місце, оскільки виступала прикордонною територією і водночас важливою сполучною ланкою між УНР та ЗУНР. Після втрати Львова уряд ЗУНР упродовж певного часу перебував у Тернополі, який фактично виконував функції столиці новопосталої держави. Саме тут було здійснено низку важливих заходів, спрямованих на інституційне оформлення української державності, ухвалення законодавчих актів для забезпечення правопорядку, реалізації економічних перетворень і формування Української Галицької Армії. У Тернополі також було започатковано практичну роботу з військового будівництва – реорганізації українських військових частин у регулярну Галицьку армію, а також розв’язання питань забезпечення війська зброєю й амуніцією в умовах їх гострого дефіциту.

Важливість дослідження зумовлена передусім потребою детального аналізу воєнно-політичних подій, що безпосередньо впливали на долю Західно-Української Народної Республіки. Особливе місце в цьому контексті належить Тернопільському краю, на території якого відбувалися завершальні й вирішальні етапи збройної боротьби за українську державність у Східній Галичині. Саме тут розгорнулися події Чортківської офензиви – останньої масштабної спроби Української Галицької Армії змінити воєнно-стратегічну ситуацію, звільнити окуповані території та зберегти державну незалежність ЗУНР.

Не менш важливим аспектом дослідження є те, що в означений період відбувався пошук зовнішньополітичних орієнтирів західноукраїнської державності, а також формувалися політичні передумови й практичні засади об’єднання УНР і ЗУНР. У зв’язку з цим події українсько-польської війни на Тернопільщині доцільно розглядати не лише у військовому, а й у ширшому державотворчому та міжнародно-політичному вимірі.

Актуальність теми визначається також необхідністю вивчення етнополітичних і геостратегічних обставин відродження національних держав, що стало наслідком розпаду поліетнічних імперій у першій чверті XX ст. Досвід суверенізації етносів і націй, а також творення нових держав на засадах

національної ідеї та етнонаціональних інтересів становить значний науковий і політичний інтерес. Осмислення цих процесів має особливе значення як для українського суспільства, так і для сусідніх народів, зокрема поляків, взаємини з якими мають тривалу історичну традицію.

Важливим етапом боротьби народів Центральної та Східної Європи за державну незалежність стали Перша світова війна і національно-демократичні революції, внаслідок яких припинили існування Російська та Австро-Угорська імперії. На їхніх політичних руїнах постала низка нових державних утворень, серед яких Українська Народна Республіка, Західно-Українська Народна Республіка та Друга Річ Посполита. Процес їх становлення відбувався в умовах гострої внутрішньої боротьби та міждержавного протистояння. У цьому контексті українсько-польська війна 1918–1919 рр. постає як один із ключових конфліктів доби. Її наслідком стала інкорпорація Східної Галичини та Західної Волині до складу Другої Речі Посполитої. Водночас боротьба проти зовнішньої агресії засвідчила прагнення галицьких українців реалізувати право на самовизначення, утвердити власну державну незалежність і забезпечити соборність українських земель.

Об'єкт дослідження – західноукраїнські землі як простір відновлення національної державності в умовах розпаду імперських структур та як об'єкт воєнно-політичної агресії з боку новопосталих держав, передусім Польщі, що здійснювалася за підтримки країн Антанти у 1918–1919 рр.

Предмет дослідження – особливості державотворчих процесів і збройного захисту державно-соборницьких прагнень галицьких українців на Тернопільщині в умовах експансіоністської політики Польщі, Румунії, Угорщини та Росії.

Мета і завдання кваліфікаційної роботи. З огляду на актуальність обраної теми, здобутки вітчизняної та зарубіжної історіографії у вивченні українсько-польської війни 1918-1919 рр., а також недостатній рівень наукового опрацювання її регіонального, зокрема краєзнавчого, виміру, метою кваліфікаційної роботи є на основі об'єктивного історичного аналізу поглибити

наукові уявлення про процес формування державних структур ЗУНР, діяльність її урядових інституцій та перебіг збройної боротьби українців за власну державність на Тернопільщині в умовах українсько-польської війни 1918–1919 рр.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі **завдання**:

- з'ясувати об'єктивні та суб'єктивні передумови формування Західно-Української Народної Республіки і обставини утвердження української влади на Тернопільщині;
- охарактеризувати діяльність уряду ЗУНР у період його перебування в Тернополі;
- дослідити внесок провідних діячів краю, вихідців із Тернопільщини, у розв'язання східногалицької проблеми;
- проаналізувати основні особливості формування фронту, специфіку театру воєнних дій і масштаби бойового протистояння на території Тернопільщини;
- дати загальну комплексну оцінку участі населення Тернопільського краю у процесах відродження та становлення ЗУНР;
- з'ясувати причини поразки української сторони у війні та осмислити історичні уроки першої спроби українського державного унезалежнення у XX ст. в Східній Галичині.

Хронологічні рамки кваліфікаційної роботи охоплюють другу половину 1918 – першу половину 1919 рр. – період завершення Першої світової війни, утворення Західно-Української Народної Республіки та збройної боротьби за збереження її суверенітету й територіальної цілісності в умовах зовнішньої агресії.

Територіальні рамки кваліфікаційного дослідження охоплюють простір Східної Галичини у визначений хронологічний період, у межах якого була проголошена Західно-Українська Народна Республіка. Особливу увагу зосереджено на території Тернопільського краю як важливому регіоні державотворчих і воєнно-політичних процесів доби.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у комплексному дослідженні процесу встановлення української влади на Тернопільщині в період Листопадової національно-демократичної революції та українсько-польської війни 1918–1919 рр. У роботі узагальнено й систематизовано матеріал щодо регіональних особливостей державотворчих процесів у Східній Галичині, з'ясовано місце Тернопільського краю в політичній і воєнній історії ЗУНР, а також показано його значення як важливого осередку функціонування урядових структур західноукраїнської держави. Особливу увагу приділено висвітленню діяльності державних інституцій ЗУНР у Тернополі, процесу формування української влади на місцях, організації військового будівництва та участі населення краю у збройному захисті державності. На основі узагальнення наявних джерел і наукових праць поглиблено трактування воєнно-політичних подій на Тернопільщині, зокрема в контексті українсько-польського протистояння, а також уточнено значення регіонального чинника в розвитку державно-соборницьких процесів доби ЗУНР.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що фактичний матеріал, теоретичні узагальнення та основні положення кваліфікаційної роботи можуть бути використані у процесі підготовки узагальнювальних і спеціальних рефератів з історії Тернопільщини, у краєзнавчих виданнях, навчальних посібниках, науково-популярних і спеціальних статтях. Крім того, результати дослідження можуть бути впроваджені в шкільний навчальний курс краєзнавчого спрямування, а також використані в організації краєзнавчих гуртків, позакласної та позашкільної роботи.

Кваліфікаційна робота складається вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (104 позиції). Загальний обсяг кваліфікаційної роботи – 81 сторінка.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний огляд

Ступінь наукового опрацювання теми визначається значною мірою політизованим характером підходів, що тривалий час домінували у вітчизняній і зарубіжній історіографії щодо проблематики Українських визвольних змагань 1917–1923 рр., зокрема українсько-польської війни. Це зумовило неоднозначність інтерпретацій, залежність оцінок від ідеологічних орієнтирів дослідників і нерівномірний рівень наукового опрацювання окремих аспектів теми.

Листопадова національно-демократична революція та українсько-польська війна стали предметом активного вивчення з боку громадсько-політичних і військових діячів ЗУНР, які після поразки визвольних змагань опинилися в еміграції. У міжвоєнний період у Польщі, Чехословаччині, Австрії, Німеччині, Канаді та США було опубліковано значний масив історико-мемуарної літератури, авторами якої стали безпосередні учасники подій – державні діячі, військове командування, старшини й стрільці Української Галицької Армії. Серед них помітне місце належить працям Костя Левицького, Миколи Алиськевича, Дмитра Паліїва, Андрія Чайківського, Михайла Омеляновича-Павленка, Осипа Думіна, Олекси Кузьми, Григорія Микитея, Альфреда Бізанца, Мирона Заклинського, Василя Кучабського та інших авторів. Ці праці мають важливе значення як джерело фактографічного матеріалу та як свідчення формування еміграційної традиції осмислення українського державотворення в Галичині.

Серед значного масиву досліджень окреме місце посідають воєнно-історичні нариси та історіографічні студії старшини Української Галицької Армії Льва Шанковського, який згодом став одним із фундаторів української воєнно-історичної науки в Канаді та США. Його праці сприяли не лише збереженню

пам'яті про визвольні змагання, а й формуванню концептуальних засад дослідження військової історії ЗУНР та УГА в еміграційному науковому середовищі. Важливий внесок у розробку цієї проблематики зробили також старшини Дмитро Микитюк і Володимир Галан, діяльність яких пов'язана з упорядкуванням п'ятитомного видання «Українська Галицька Армія», опублікованого в Канаді у 1960–1970-х рр. Це видання стало вагомим зібранням документів і матеріалів, що суттєво розширило джерельну базу дослідження історії українського війська доби національно-визвольних змагань[1].

Помітна частина історичних праць старшин УГА була створена також у Чехо-Словаччині, де після поразки визвольної боротьби була інтернована Галицька армія. Саме в цьому середовищі сформувалися умови для осмислення воєнного досвіду учасниками подій та його науково-мемуарного узагальнення. Серед таких праць особливу увагу привертає видане 1929 р. у Празі мемуарно-аналітичне дослідження командувача УГА М. Омеляновича-Павленка «Українсько-польська війна», яке належить до найважливіших праць із вивчення воєнного аспекту українсько-польського протистояння. Водночас порівняно невеликий обсяг цієї книги не дав авторові змоги всебічно й детально висвітлити весь комплекс бойових дій.

Особливе місце посідають аналітичні праці Костя Левицького – провідного політичного діяча і першого голови уряду ЗУНР. У тритомному виданні «Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918» висвітлено суспільно-політичне життя краю в умовах російської окупації, кризи Австро-Угорської монархії та діяльність українського політичного проводу, зокрема Головної Української Ради і Союзу визволення України, спрямовану на винесення східногалицького питання на європейський рівень. Значну увагу автор приділив і військовому чинникові, насамперед ролі легіону Українських січових стрільців у розвитку національного руху. У праці «Великий зрив» (від березня до листопада 1918 р.) К. Левицький проаналізував парламентську діяльність українських послів, спрямовану на захист громадсько-політичних і культурно-освітніх прав українського населення напередодні Листопадового зриву. Ці праці

є важливими для розуміння ідейних засад, політичних передумов і суспільного контексту становлення західноукраїнської державності [2].

Перший із них охоплює 1920-1940-і рр., коли радянська історіографія розглядала події 1917-1923 рр. переважно крізь призму Жовтневого перевороту та утвердження радянської влади. У межах такого ідеологічного підходу національно-визвольний рух на західноукраїнських землях трактувався відповідно до офіційної радянської концепції класової боротьби. Утворення Західно-Української Народної Республіки інтерпретувалося не як форма реалізації права українського народу на самовизначення, а як прояв контрреволюційної діяльності української буржуазії, спрямованої проти радянської влади та світової комуністичної революції. Марксистсько-ленінська історіографія, як правило, надавала перевагу великим поліетнічним державним утворенням, розглядаючи їх як такі, що нібито найбільше відповідали інтересам інтернаціонального за своєю суттю робітничого класу. У межах цієї ідеологічної парадигми концепція постановня «антикомуністичної» української держави у формі ЗУНР на своєрідному «санітарному» кордоні із «капіталістичним» Заходом суперечила стратегічним планам більшовицького керівництва щодо поширення світової комуністичної революції.

Саме тому в офіційній радянській історіографії утверджувався підхід, за яким ЗУНР трактувалася не як форма українського державо- і націотворення, а як випадкове й приречене політичне утворення, що опинилося в полі дії західної «імперіалістичної інтервенції» та перешкоджало реалізації більшовицького революційного проєкту. Відповідно, збройний спротив галицьких українців як польським військам, так і Червоній армії або замовчувався, або свідомо ігнорувався, що було зумовлено небажанням радянської влади актуалізувати можливі «сепаратистські» настрої серед населення західних областей УРСР, інтегрованих до радянської системи [3].

Зміна ідеологічних орієнтирів у пострадянський період відкрила значно ширші можливості для об'єктивного вивчення політичної історії України XIX–XX ст., зокрема історії її західних земель. Це створило передумови для

переосмислення націотворчих процесів у Східній Галичині та для вироблення нових концептуальних підходів до аналізу українсько-польських відносин у модерну добу.

Помітний внесок у формування теоретичних засад дослідження цих процесів зробили Ярослав Грицак [4–5] та Ярослав Дашкевич [6–8]. У своїх працях вони розглядають польсько-українське політичне протистояння кінця XIX–XX ст. у широкому контексті європейського історичного розвитку, що дає змогу вийти за межі вузьконаціональних інтерпретацій і осмислити конфлікт як складову масштабніших суспільно-політичних трансформацій у Центрально-Східній Європі. При цьому Я. Дашкевич акцентує на тому, що польська сторона, як домінантний учасник конфлікту, несе першочергову відповідальність за його воєнні загострення у XX ст. [6–8].

Можливості українських політичних партій і громадських об'єднань на межі XIX–XX ст. висвітлено у історичному нарисі Миколи Кугутяка «Галичина: сторінки історії» [9]. Важливе значення для розробки проблеми має також поява спеціальних досліджень, присвячених польсько-українським взаєминам у Східній Галичині в різні історичні періоди – від доби «весни народів» до другої половини XIX – початку XX ст. У працях Феодосія Стебля, Олега Турія, Олега Полянського, Остапа Середи, Мар'яна Мудрого, Олеса Сухого, Івана Патера, Ігоря Чорновола, Олега Жерноклеєва аналізується не лише українська, а й польська політична думка, а також доктринальні засади обох сторін у національному питанні.

У монографії Олени Аркуші «Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр.» [10] обґрунтовано тезу про те, що Галицький сейм був основним майданчиком формування українсько-польських відносин і водночас виконував роль чинника, який певною мірою стримував конфронтаційні тенденції. Для українського суспільства він став також важливою школою політичного життя та осередком формування модерних державницьких традицій.

Окремий напрям сучасних досліджень становлять праці, присвячені діяльності парамілітарних громадських товариств «Січ», «Сокіл», «Пласт»,

«Січові стрільці», а також бойовому шляху легіону Українських січових стрільців у 1914–1918 рр. У роботах Володимира Гордієнка, Миколи Лазаровича, Богдана Трофим'яка, Миколи Литвина, Кіма Науменка, Бориса Савчука ці структури розглядаються як важливий етап формування військової традиції, що стала підґрунтям майбутніх Збройних сил ЗУНР. Залучений у названих публікаціях конкретно-історичний матеріал засвідчує, що польська сторона, використовуючи своє домінантне становище в межах монархії, систематично перешкоджала суспільно-політичному розвитку української спільноти, тоді як принципова несумісність національно-політичних програм обох сторін унеможливлювала досягнення компромісу, що в підсумку стало одним із чинників воєнного конфлікту 1918 р. [11-13].

В УРСР проблематика українсько-польської війни не стала предметом спеціального наукового опрацювання, що було зумовлено офіційним невизнанням самого факту легітимності ЗУНР і УНР як форм української державності. У межах радянської історіографічної парадигми ці державні утворення розглядалися винятково крізь призму ідеологічно заданих схем, що заперечували їхню національно-державницьку природу. Показовим у цьому відношенні є зміст брошури Валентина Маланчука «Історія однієї зради» (Львів, 1958), у якій обстоювалася теза про нібито «продажність» українських політичних партій та керівництва ЗУНР щодо країн Антанти.

Водночас у 1960–1970-х рр. у працях львівських дослідників Олександра Карпенка і Юрія Сливки, а також київського науковця Рема Симоненка [14–16] на основі доступного на той час археографічного матеріалу було здійснено аналіз експансіоністських планів Антанти, США та інших держав-претендентів на Східну Галичину, Волинь, Буковину і Закарпаття. У цих монографіях висвітлювався диктат Паризької мирної конференції 1919 р. у питаннях встановлення нових державних кордонів у Центрально-Східній Європі, а також обґрунтовувалася нелегітимність з міжнародно-правового погляду окупації західноукраїнських земель Польщею, Румунією та Чехо-Словаччиною. Проте навіть за наявності таких напрацювань головним тематичним пріоритетом

тогочасної радянської науки залишалося висвітлення комуністично-радянського руху за «возз'єднання» західноукраїнських земель із Радянською Україною, що визначало загальні межі й ідеологічний характер наукових інтерпретацій.

Аналіз сучасного стану розвитку вітчизняної історичної науки дає підстави констатувати, що, попри окремі досягнення останніх десятиліть, військова історія України першої половини ХХ ст. все ще залишається недостатньо розробленою. Досі не створено фундаментальних узагальнювальних праць, присвячених Збройним силам України 1917–1921 рр., військово-дипломатичній діяльності тогочасних урядів, процесам відродження національних військових формацій та їх використанню в обороні державного суверенітету УНР, Української Держави гетьмана П. Скоропадського і ЗУНР.

На цьому тлі важливе значення має праця Олександра Шишки «Слідами листопадових боїв» (Львів, 1993), автори яких підкреслюють важливість дослідження воєнного аспекту становлення західноукраїнської державності [17].

Після проголошення незалежності України дослідженням історії Західно-Української Народної Республіки займалися Олександр Карпенко, Степан Макарчук, Юрій Сливка, Сергій Лилик, Борис Тищик, Сергій Дерев'янка, Микола Кугутяк, Кім Науменко, Олександр Павлюк, Ліліана Гентош, Андрій Павлишин. Їхні праці суттєво розширили наукові уявлення про політичні, правові та суспільні аспекти функціонування ЗУНР, однак воєнно-історичний вимір польсько-українського протистояння, проблеми організації системи оборони західноукраїнської держави та формування Галицької армії не стали предметом належно повного й системного аналізу.

У зв'язку з цим актуалізувалася потреба в осмисленні окремих етапів війни, реконструкції хроніки бойових дій, укладанні картосхем, а також у створенні біографічних досліджень учасників Визвольних змагань, значна частина яких після поразки української державності опинилася в еміграції. Сукупність цих обставин, а також наукові напрацювання представників української діаспори, зумовлюють доцільність подальшого вивчення означеної проблематики в краєзнавчому контексті. Тим більше, що в низці

узагальнювальних праць з історії України та історії краю окремі аспекти цієї теми лише починають розроблятися [17–20].

Геополітичний аспект війни доповнює монографія Михайла Кірсенка «Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років» (Київ, 1997), у якій проаналізовано вплив чесько-польського збройного конфлікту на перебіг українсько-польської війни. Автор також обґрунтовує тезу про прагматичний характер політики чеського уряду у питанні розв'язання східногалицької проблеми в 1919 р., заперечуючи уявлення про її безкорисливий чи жертвний характер [21].

Участь генералітету Української Галицької Армії та Дієвої армії УНР у війні, а також їхня роль у повоєнному суспільно-політичному житті стали предметом окремих досліджень, зокрема праці Ярослава Тинченка «Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. 1917–1921 роки» (Київ, 1995). У цій роботі простежено життєві шляхи українського офіцерства, його участь у воєнних подіях доби визвольних змагань і подальшу долю в умовах поразки української державності[22].

У польській історіографії міжвоєнного періоду українсько-польська війна нерідко трактувалася як збройне протистояння двох народів, що населяли територію Галичини. У межах такого підходу визнавалося, що українська сторона спиралася на демографічну перевагу та історичні аргументи, тоді як польська – на потужніші господарські, стратегічні й культурні позиції. Відповідно, цей конфлікт інтерпретувався як братовбивча війна, що спричинила значні людські втрати з обох сторін. Водночас у значній частині польських історичних праць, зокрема в мемуарах воєначальників та учасників подій, домінувала теза про те, що Польща та її збройні сили вели боротьбу за так звані історично польські «креси», а перемога польської сторони розглядалася як утвердження «історичної справедливості». При цьому, як слушно зауважують окремі дослідники, поза належною увагою часто залишався факт насильницького включення прикарпатських земель до складу Польської держави у XIV ст.

Узагальнену характеристику польсько-українських суспільно-політичних відносин подав Микола Сивіцький у праці «Історія польсько-українських конфліктів», де наголошував на тривалому, конфліктному й трагічному характері взаємин між двома народами. Дослідник підкреслював, що багатовікове політичне протистояння супроводжувалося взаємним насильством, жертвами серед цивільного населення та формуванням стійких історичних травм. На його думку, хоча ініціатива агресивної політики належала передусім державній владі Першої і Другої Речі Посполитої, наслідки цього протистояння у вигляді людських втрат і міжнаціональної ворожнечі несли передусім самі народи. У підсумку автор акцентував на тому, що історична пам'ять про жертви конфлікту стала одним із чинників тривалого збереження антиукраїнських настроїв у польському суспільстві [23, с. 5-6].

Значний фактичний матеріал у своїх дослідженнях використали науковці Польської Народної Республіки – Т.Ольшанський, Т. Домбковський, Л. Подгородецький, В. Серчик та інші, які, порівняно з радянськими авторами 1960–1970-х рр., значно повніше й інформативніше висвітлювали процеси відродження польської та української державності у 1918–1920 рр. Водночас їхнім працям нерідко була властива певна суб'єктивність у трактуванні окремих подій і характеру українсько-польської війни. Зокрема, у низці випадків без достатніх підстав обстоювалася теза про нібито прихильне ставлення цісарської адміністрації до «українського повстання» [24–26, 28].

Особливий інтерес у цьому контексті становить монографія Міхала Клімецького «Польсько-українська війна за Львів і Східну Галичину 1918–1919 р.» (Варшава, 1997) [27], підготовлена в Інституті військової історії Польщі. Її значення полягає у використанні нових археографічних колекцій, а також у залученні напрацювань української історіографії, зокрема праці М. Литвина і К. Науменка «Історія ЗУНР». Важливим явищем стало і зростання кількості публікацій, присвячених польсько-українському військовому протиборству у ХХ ст., які виходили у 1993–1997 рр. у серійному виданні Польської академії наук під егідою Комісії військової історії.

Процесові творення новопосталих держав, що відбувався в умовах гострої внутрішньої боротьби та міждержавного протистояння, присвячена праця львівського дослідника М. Литвина «Українсько-польська війна 1918–1919 рр.», яка стала логічним продовженням його попередніх наукових розвідок – «Історія галицького стрілецтва», «Історія ЗУНР» та інших [30–31]. Ця книга має важливе значення для осмислення як політичних, так і військових аспектів українсько-польського конфлікту та загалом процесів становлення державності в регіоні.

Водночас зазначена праця може розглядатися і як своєрідна наукова відповідь на монографію варшавського дослідника Міхала Клімецького «Польсько-українська війна за Львів і Східну Галичину 1918–1919 р. Політичні та військові аспекти», видану 1997 р. Інститутом військової історії Польщі. У цій книзі польський історик використовує поняття «український замах» та «оборона» Львова восени 1918 р., що фактично відображає інтерпретацію, яка заперечує факт окупації польськими військами українських етнічних територій. У цьому виявляється збереження суперечливих підходів у польській історіографії до трактування причин, характеру і наслідків українсько-польської війни.

У своїй праці М. Литвин детально реконструює хроніку бойових дій на Галицькому та Холмсько-Волинському фронтах, аналізує процес військового будівництва Західно-Української Народної Республіки, а також подає схеми організаційної структури Галицької армії та Війська Польського. Такий підхід дає змогу комплексно висвітлити воєнний аспект українсько-польського протистояння та простежити особливості формування військових інституцій обох сторін.

Окрему увагу дослідник приділяє діяльності зарубіжних військово-дипломатичних місій у Східній Галичині, зокрема місій Г. Вейда, Ж. Нуланса, Ю. Бартелемі та інших, об'єктивно показуючи їхню роль у перебігу конфлікту й міжнародному супроводі східногалицької проблеми. Водночас дипломатична діяльність УНР і ЗУНР у праці висвітлена дещо схематично, без однаково глибокого розкриття всіх її напрямів і політичних можливостей [29].

У 1990-х рр. помітно зріс інтерес до українознавчих досліджень у США, Канаді, Німеччині та Ізраїлі, де з'явилася низка праць, присвячених історії міжнаціональних відносин на українських землях у першій половині XX ст. Ці дослідження сприяли розширенню міжнародного наукового дискурсу навколо проблем української державності, українсько-польських взаємин та ширших етнополітичних процесів доби визвольних змагань.

Серед таких праць варто відзначити дослідження М. Палія «The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919–1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution», присвячене проблемам польсько-українського порозуміння в контексті революційних подій і військово-політичного співробітництва. Окрім того, в зарубіжній історіографії з'явилися статті та документальні видання, у яких розглядаються польсько-українсько-єврейські взаємини на території ЗУНР і на окупованих польськими військами землях краю, що дає змогу ширше осмислити міжетнічний вимір суспільно-політичних процесів того часу [32].

Політична історія Західно-Української Народної Республіки в контексті складних і суперечливих ватикано-українсько-польських відносин висвітлена у працях учених-теологів Українського католицького університету ім. Св. Климента Папи І. Нагаєвського «Історія Української держави двадцятого століття» [33]. У цих дослідженнях використано цінні й малодоступні для більшості науковців матеріали дипломатичного архіву екзильного уряду ЗУНР, який після зайняття радянською армією Відня було перевезено до Ватикану.

Праця І. Нагаєвського містить значну кількість витягів з архівних документів УНР і ЗУНР, що надає їй особливої джерельної ваги для вивчення зовнішньополітичної діяльності українських урядів.

Наукове дослідження української військової історії, зокрема українсько-польської війни 1918–1919 рр., у вітчизняній історіографії перебуває лише на початковому етапі свого системного становлення. Особливо це стосується краєзнавчого аспекту зазначених подій, який досі висвітлено фрагментарно, без належної повноти та цілісності. У зв'язку з цим означена проблематика потребує комплексного наукового опрацювання з урахуванням регіональної специфіки,

локальних особливостей перебігу воєнно-політичних процесів і ролі окремих територій, зокрема Тернопільщини, у розгортанні українсько-польського протистояння.

1.2. Джерельна база

У процесі дослідження польсько-українського збройного протистояння в листопаді 1918 – липні 1919 рр. було залучено репрезентативний комплекс джерел, який дає змогу всебічно реконструювати воєнно-політичні, адміністративні та дипломатичні аспекти означених подій. У структурі джерельної бази доцільно виокремити такі основні групи:

законодавчі акти Державного секретаріату, ухвали міністерств ЗУНР, розпорядження Української Національної Ради, а також документи Начальної команди УГА;

матеріали військових штабів, зокрема стратегічні плани, накази, звіти, розвідувальні донесення та рапорти;

документи дипломатичних представництв;

статистичні матеріали;

матеріали судових справ над стрільцями і старшинами УГА - ЧУГА в СРСР;

мемуарну спадщину учасників війни, зокрема їхні щоденники, записи, листування та кореспонденцію;

пресові матеріали;

польові історії, хроніки бригадного й курінного рівня, а також матеріали до них;

довідкові матеріали, вміщені в енциклопедіях, збірниках, альманахах і календарях.

Попри певну тенденційність, недостатній рівень самокритичності та помітну схильність окремих авторів до ідеалізації власної ролі, праці учасників

Визвольних змагань становлять надзвичайно цінне джерело для дослідження подій українсько-польської війни. Їхнє значення зумовлене насамперед високою насиченістю фактичним матеріалом, безпосереднім характером свідчень і можливістю реконструкції конкретних обставин воєнно-політичного розвитку подій.

Особливу джерельну вагу мають спогади, присвячені локальним епізодам боротьби. Зокрема, важливий матеріал щодо Першолистопадового зриву містять мемуари Д. Паліїва, О. Кузьми, Т. Мартинця, Р. Лисовича, М. Ірчана, С. Волинця, В. Панейка, Д. Пеленського, Я. Рибак, Р. Сказинського. Події Чортківської офензиви в червні 1919 р. висвітлено у спогадах А. Бізанца, В. Курмановича, В. Калини, тоді як відступ Української Галицької Армії за Збруч відображено в мемуарах П. Гірняка, В. Курмановича, Я. Струхманчука, А. Кравса. Такі свідчення дають змогу конкретизувати перебіг окремих військових операцій, настрої учасників та особливості сприйняття ними переломних моментів війни.

Детальна реконструкція хроніки війни, а також аналіз тактики і стратегії бойових дій того часу неможливі без вивчення діяльності окремих структур і підрозділів Української Галицької Армії. Значна частина таких матеріалів була опублікована у міжвоєнний період у виданнях львівського кооперативу «Червона Калина», що став важливим осередком збереження та поширення воєнно-історичної пам'яті про визвольні змагання. Для висвітлення цієї проблематики важливе значення мають мемуарні праці Д. Паліїва, В. Курмановича, Г. Коха, Н. Гірняка, присвячені Начальній команді Галицької армії, Б. Гнатевича – Першому галицькому корпусу, П. Франка, І. Лемківського, Р. Земика – розвитку летунства, а також В. Щуровського, С. Гайдучка, В. Кривокульського, І. Шмігельського, О. Лазурка, Я. Солтикевича – організації санітарної служби Галицької армії.

Цінність цих спогадів полягає не лише у висвітленні функціонування військових частин і служб, а й у наявності важливих спостережень щодо географії й топографії театру воєнних дій, особливостей командування, стану озброєння, тактики, матеріально-технічного забезпечення, організації

постачання, транспорту та загальної бойової характеристики збройних сил. Значна частина зазначених матеріалів була також опублікована у п'ятитомному виданні «Українська Галицька Армія», а також в історико-регіональних збірниках «Бучаччина», «Шляхами золотого Поділля», «Угнів та Угнівщина», «Чортківська округа» та інших. Більшість із цих археографічних збірників побачила світ під егідою Наукового товариства ім. Т. Шевченка, що підкреслює їх важливе значення для джерельного забезпечення досліджень історії ЗУНР і українсько-польської війни [34-46].

Важливу групу джерел дослідження становлять тогочасні періодичні видання, які дають змогу простежити перебіг політичних і воєнних подій у динаміці їх сучасного сприйняття. У роботі використано матеріали таких часописів, як «Діло», «Український національний календар», «Календар Червоної Калини», «Літопис Червоної Калини», «Дзвони», «Український прапор» та інших. Ці видання містять значний фактичний матеріал щодо подій на західноукраїнських землях у 1918–1921 рр. і відображають актуальні оцінки, судження та коментарі сучасників [47-54].

Важливий фактичний матеріал з історії Тернопільщини в період виникнення та функціонування Західно-Української Народної Республіки зберігається у фондах Державного архіву Тернопільської області. Значна частина цих джерел представлена насамперед у тогочасних періодичних виданнях, що виходили на території краю, зокрема в часописах «Український голос», «Українські вісти», «Український козак», «Республіка». Ці видання відображають перебіг політичних подій крізь призму сприйняття сучасників та містять цінний матеріал для реконструкції суспільно-політичного життя регіону.

Окрему групу архівних джерел становлять документи персонального й облікового характеру, які дають змогу простежити участь мешканців Тернопільщини у визвольних змаганнях. Серед них – списки учасників визвольних змагань 1918–1920 рр. по повітах (ф. 231. оп.1. спр. 1603, арк. 10,16), списки колишніх військовиків українських армій – УГА, армії УНР, Січових стрільців та УСС, а також списки колишніх українських офіцерів, що служили в

українській армії (ф. 275, оп. 1, спр. 114, арк. 1.). Окремо подано списки солдатів українських національних військових формувань УСС і УГА із с. Новики Збаразького повіту (ф. 316, оп.1, спр. 664, арк. 2.), що дає підстави простежити активну участь місцевого населення у військовій боротьбі.

Суттєвий інформаційний потенціал для дослідження історії ЗУНР містить фонд 231, у якому зосереджено матеріали Тернопільського воєводського управління. У ньому, зокрема, наявна інформація про діяльність Никифора Гурняка (ф. 231, оп. 1, спр. 1674, арк. 130), матеріали щодо діяльності українських емігрантів у Франції, Чехословаччині та інших країнах Європи (ф. 231, оп. 1, спр. 1899), листування з головним управлінням поліції про діяльність офіцера української армії Левицького Яна (ф. 231, оп. 1, спр. 329), а також донесення поліції про повернення з Австрії колишнього прокурора м. Бережани Петрушевича Леона (ф. 231, оп. 1, спр. 97, арк. 1). У цьому ж фонді містяться матеріали про повернення до Польщі вояків УГА (ф. 231, оп. 1, спр. 431, арк. 1), які є важливими для вивчення повоєнної долі учасників українських збройних формувань [55-61].

Таким чином, означена проблематика репрезентована доволі широким і різноплановим колом джерел, які, попри певну фрагментарність, дають змогу висвітлити окремі аспекти перебігу українсько-польської війни на території Тернопільщини. Сукупність архівних документів, мемуарних свідчень, матеріалів періодики, довідкових та воєнно-теоретичних праць створює джерельну основу для реконструкції як загального контексту подій, так і їхнього регіонального виміру.

Водночас аналіз стану розробки цієї теми дає підстави стверджувати, що наукове вивчення української військової історії, зокрема українсько-польської війни 1918–1919 рр., у вітчизняній історіографії перебуває лише на етапі становлення. Важливою передумовою активізації таких досліджень став процес деідеологізації історичної науки, що розпочався наприкінці 1980-х рр. і сформував принципово нову історіографічну ситуацію, відкривши можливості

для об'єктивнішого осмислення раніше замовчуваних або тенденційно трактованих проблем українського державотворення та воєнної історії.

1.3. Теоретичні основи та методологія дослідження

Методологічна основа дослідження ґрунтується на загальнонаукових принципах діалектики пізнання, насамперед на принципах об'єктивності та історизму, які забезпечують всебічний і неупереджений аналіз історичних явищ у конкретних суспільно-політичних умовах їх виникнення та розвитку. Принцип об'єктивності дає змогу розглядати події, процеси й діяльність історичних діячів без ідеологічних нашарувань і політичної упередженості, спираючись на сукупність джерельних матеріалів та наукових інтерпретацій. Принцип історизму, своєю чергою, передбачає вивчення явищ у їх часовій послідовності, у взаємозв'язку з конкретно історичною ситуацією доби розпаду імперій, національно-демократичних революцій і становлення української державності на західноукраїнських землях.

У процесі дослідження використано комплекс спеціально-історичних методів, зокрема ретроспективний, синхронний, порівняльний, метод актуалізації та проблемно-хронологічний метод. Ретроспективний метод дав змогу простежити витoki й передумови державотворчих процесів на Тернопільщині, а також виявити причинно-наслідкові зв'язки між подіями Листопадової національно-демократичної революції та подальшим розвитком українсько-польського воєнно-політичного протистояння. Синхронний метод уможливив розгляд процесів становлення української влади на Тернопільщині в ширшому контексті одночасних політичних і військових подій у Галичині, Наддніпрянській Україні та країнах Центрально-Східної Європи. Порівняльний метод застосовано для зіставлення особливостей розвитку державотворчих процесів у різних регіонах, а також для виявлення спільних і відмінних рис у

діяльності політичних інституцій ЗУНР та інших національних державних утворень цього періоду.

Метод актуалізації дав можливість осмислити історичний досвід українського державотворення крізь призму сучасних наукових і суспільних запитів, зокрема у питаннях національної консолідації, захисту державного суверенітету, міждержавних відносин і збереження історичної пам'яті. Проблемно-хронологічний метод забезпечив послідовне висвітлення ключових етапів становлення української влади на Тернопільщині, діяльності урядових структур ЗУНР, формування військових інституцій і перебігу бойових дій у визначених хронологічних межах. Застосування зазначених методологічних підходів у сукупності створило належні умови для комплексного розкриття теми, більш поглибленого висвітлення її малодосліджених аспектів та переосмислення низки важливих питань, які в попередній історіографії або залишалися поза належною увагою, або зазнавали тенденційних трактувань у висвітленні істориків.

РОЗДІЛ 2.

Листопадовий зрив в Галичині та Буковині. Взяття влади українцями на Тернопіллі

Восени 1918 р. українське населення Австро-Угорщини активно реалізовувало право на національне самовизначення, що відбувалося в умовах загального розпаду імперської системи Габсбургів. Упродовж вересня-жовтня провідники Української парламентської репрезентації ще зберігали орієнтацію на проєкт утворення окремого «коронного краю» в межах федеративно перебудованої Австро-Угорщини. Водночас радикалізовані досвідом війни студентська молодь і військовики легіону Українських січових стрільців дедалі послідовніше відстоювали ідею повної національно-державної соборності. Під впливом цих настроїв, а також активізації праворадикального сегмента українського суспільства, Українська парламентська репрезентація поступово еволюціонувала в напрямі підтримки концепції власної національної держави. Кульмінацією цього процесу стало засідання міжпартійної Української Національної Ради 18–19 жовтня 1918 р., на якому було проголошено Українську державу на західноукраїнських етнічних землях, що спричинило значне революційне піднесення в суспільстві [62, с. 31].

Українські військовики львівського гарнізону ще у вересні 1918 р. об'єдналися в таємний Центральний військовий комітет, який із середини жовтня функціонував під назвою Український військовий генеральний комісаріат і фактично став координаційним центром підготовки збройного виступу. Саме ця структура забезпечила організаційне оформлення українських військових сил у Львові та взяла на себе функції штабу майбутнього повстання.

29 жовтня 1918 р. до Львова прибув сотник Дмитро Вітовський як уповноважений представник Українських січових стрільців, що на той час дислокувалися в Чернівцях. Уже наступного дня він очолив військовий штаб з підготовки повстання, а також був призначений наказним отаманом Української

Національної Ради, перебравши командування українськими військовими підрозділами. Відмова австрійського намісника К. Гуйна 31 жовтня 1918 р. передати владу українській стороні стала безпосереднім поштовхом до реалізації силового сценарію. Під тиском Військового комітету Українська Національна Рада ухвалила рішення про збройне встановлення контролю над містом.

Незважаючи на відносно нечисельний склад учасників виступу у Львові – близько 1400 стрільців і 60 старшин, – українським силам вдалося зайняти ключові адміністративні та стратегічні об'єкти міста, зокрема пошту, ратушу, будинок сейму, цитадель, в'язниці та низку військових складів, а також інтернувати коменданта Львова Пфаффера. У другій половині дня цісарський намісник передав владу своєму заступникові В. Децикевичу, який, керуючись положеннями цісарського маніфесту від 16 жовтня 1918 р., передав її Українській Національній Раді [63, с. 19].

Загалом українські громадсько-політичні та військові організації восени 1918 р. змогли майже без істотного спротиву перебрати владу в більшості повітів Східної Галичини та на частині території Буковини. Це засвідчувало достатньо високий рівень організаційної підготовленості українського національного руху, а також наявність сприятливої політичної ситуації, зумовленої розпадом австро-угорської державної системи. Водночас у західних повітах і міських центрах, де польське населення становило значну частину мешканців, передача влади від самого початку супроводжувалася гострим протистоянням і збройною боротьбою.

Завдяки перевазі польських військових сил було нейтралізовано виступи українізованих військових підрозділів у Любліні та Ряшеві, а також ліквідовано спроби української сторони перебрати владу в Ярославі, Любачеві, Новому Санчі, Сяноку, Томашеві, Грубешові та Перемишлі. Це засвідчує, що процес державного утвердження ЗУНР відбувався в умовах нерівномірного контролю над етнічно українськими територіями та суттєво залежав від локального співвідношення військових сил і національного складу населення. Водночас на Лемківщині українська влада зберігалася значно довше, що знайшло вияв у

проголошенні локальних державних утворень – Вислоцької та Фльоринської республік [64, с. 49].

Уже в першій половині дня 1 листопада 1918 р. на вулицях Львова з'явилися польські військові формування, які насамперед прагнули встановити контроль над залізничним вокзалом як одним із ключових стратегічних об'єктів міста. Важливу роль у розгортанні польського збройного опору відігравало й цивільне населення, частина якого брала безпосередню участь у бойових діях, обстрілюючи українські підрозділи з вікон будинків, брам і провулків. Унаслідок цього становище українських сил у місті поступово ускладнювалося.

Ситуація для українського війська погіршувалася також через швидке зростання чисельності польських легіонерів і жовнірів. Польська сторона оперативно поповнювала свої сили шляхом мобілізації міського населення Львова, тоді як українське командування значною мірою розраховувало на прибуття добровольців із навколишніх сіл та інших місцевостей краю. Перевага польських сил виявлялася не лише у кількісному, а й у якісному відношенні. Українські підрозділи значною мірою складалися з обмеженої кількості старшин і вояків селянського походження, тоді як польська сторона від початку мала у своєму розпорядженні значну кількість старшин різних рангів, а військові частини формувала переважно з представників шкільної та ремісничої молоді, залізничників, урядовців, а також кваліфікованих промислових робітників. Вони були добре обізнані з міським середовищем, що в умовах вуличних боїв забезпечувало їм додаткові тактичні переваги [23, с. 57].

Наступного дня після Листопадового зриву польська сторона досягла помітних тактичних успіхів у боротьбі за Львів. Оволодіння головним залізничним вокзалом міста, при якому знаходилися значні військові склади, дало польським формуванням важливу стратегічну перевагу, оскільки забезпечувало доступ до матеріальних ресурсів, зброї та вигідного комунікаційного вузла. Закріпившись у південно-західній частині Львова, польські сили створили плацдарм для подальших наступальних дій.

Із цього району вони розпочали систематичний наступ на території міста, що на той момент перебували під повним контролем українських підрозділів. Таким чином, боротьба за Львів швидко набула характеру затяжного й напруженого збройного протистояння, у якому стратегічне значення мали не лише чисельність військ, а й контроль над транспортними вузлами, складами та міською інфраструктурою.

Після тритижневих інтенсивних боїв за Львів українські війська в ніч з 21 на 22 листопада 1918 р. залишили місто. Для польської сторони цей відступ виявився несподіваним: вранці 22 листопада польське командування не відразу усвідомило зміну ситуації й певний час не наважувалося перейти до активного просування. Натомість українська стрілецька старшина, зібравшись того ж дня під проводом Д. Вітовського на Попівщині в Миклашеві, ухвалила рішення перейти до організації облоги Львова, що засвідчувало прагнення зберегти стратегічну ініціативу та продовжити боротьбу за місто в нових військово-оперативних умовах [29, с. 98].

Паралельно з боями за Львів на території Тернопільщини відбувався процес становлення української влади, який був складовою ширших державотворчих трансформацій у Східній Галичині. У Тернополі, як і в інших регіонах краю, напередодні Листопадової революції активно проводилася організаційна підготовка до перебрання влади українською стороною. Зокрема, ввечері напередодні виступу викладачі Тернопільської української гімназії Андрій Музичка і Семен Сидоряк, отримавши відомості про наказ Центрального військового комітету взяти владу в ніч на 1 листопада, направили старших учнів до навколишніх сіл – Залужжя, Чернихівці, Луб'янки, Тарасівка, Розношинці, Красносільці, Капустинці. Їхнім завданням було передати місцевим учителям, священникам та громадським активістам листи з наказом перебрати владу на місцях, а також організувати відрядження озброєних молодих людей до Збаража і Тернополя на випадок можливого польського чи військового спротиву [66; 65, с. 54].

Водночас у самому Тернополі зміна влади відбулася відносно безкровно. Увечері 31 жовтня австрійський комендант Тернопільського гарнізону заявив, що відповідно до наказу зі Львова передає українцям військову й цивільну владу. Через відсутність у гарнізоні українського старшини він доручив підписати протокол про передачу влади військовому капеланові майору Василю Кузьмі. Останній поінформував про це представників української громади міста, які за підтримки 39 українських резервістів, що перебували в місцевому гарнізоні, зайняли державні установи. Важливу роль у встановленні українського контролю відіграли також тернопільські студенти на чолі з А. Музичкою, які здійснили роззброєння жандармерії. Ці події засвідчують, що в Тернополі механізм перебрання влади поєднував елементи організованої революційної дії, громадської мобілізації та використання сприятливої військово-політичної ситуації.

1 листопада 1918 р. у Тернополі на будівлі ратуші було піднято блакитно-жовтий прапор, який установив актор «Українського театру» Севастіян Зубрицький-Вінява [67; 68, с. 77–78]. Національні прапори з'явилися також на інших урядових спорудах міста, що символізувало утвердження української державної влади та її публічну легітимацію в міському просторі.

Важливу роль у перебранні контролю над стратегічними об'єктами Тернополя відіграли місцеві українські військові й самоорганізовані збройні відділи із навколишніх сіл. Ще ввечері 31 жовтня старшина австро-угорської армії Григорій Лучанко привів до міста озброєні групи з Білої, Чернихівців, Малашівців та інших сіл північної околиці, які, не зустрівши збройного спротиву, зайняли залізничну станцію й виставили там охорону. Роззброєних вартових неукраїнського походження було тимчасово затримано. Із східного напрямку до Тернополя прибув Павло Баб'як із мешканцями Курників, які також долучилися до охорони станції, оскільки першочерговим завданням було забезпечення збереження залізничних вагонів і військових складів від розкрадання. З південного боку до міста підійшов загін, організований одним із тернопільських студентів у селах Купчинці, Денисів і Настасів. Крім того, до

Тернополя прибували озброєні люди й з інших населених пунктів. Саме на основі цих сільських і міських відділів були сформовані перші частини українського війська, частину яких згодом вислано до Львова [65, с. 55; 69, с. 74].

Одночасно з перебранням контролю над містом у Тернополі розгорталося формування органів нової державної влади, що засвідчувало інституційне оформлення українського адміністративного управління на повітовому рівні. До системи так званих «повітових урядів» належали повітовий комісаріат (староство), міський комісаріат, комісаріат пошти, дирекція скарбового округу, податковий відділ повітового комісаріату, податковий уряд, окружний суд, харчова управа, а також ліквідаційна комісія, створена новою владою з метою офіційного перебрання державних установ і майна. Така структура свідчить про прагнення української адміністрації якнайшвидше забезпечити функціонування ключових сфер публічного управління, фінансового контролю, судочинства, продовольчого забезпечення та правонаступництва щодо майново-інституційної спадщини попередньої влади.

Повітовий комісаріат виступав центральною ланкою місцевої адміністративної системи. До його складу входили комісари відповідних урядових підрозділів, комендант міста, а також шість обраних членів, серед яких був і делегат від молоді.

Головою створеного 4 листопада повітового комітету Української Національної Ради в Тернополі став відомий письменник і викладач Тернопільської української гімназії Петро Карманський. Повітовий комісаріат (староство) спочатку очолював викладач тієї ж гімназії Ілярій Брикович, а згодом – судовий радник Олексій Сальвицький. До роботи в ньому були також залучені адвокат Іван Якимчук і судовий практикант Григорій Славута, що свідчить про прагнення нової адміністрації спиратися на фахові кадри з середовища місцевої освіченої верстви.

Комісаром міста, тобто фактичним очільником міського управління, став Семен Сидоряк, тоді як його заступником був адвокат і громадський діяч Станіслав Чикалюк. У військово-адміністративній сфері короткий час функції

воєнного коменданта повіту виконував отаман УСС Никифор Гірняк [55, арк. 130], якого невдовзі було призначено комендантом усієї Тернопільської округи. Після цього посади коменданта міста і повіту були об'єднані в руках поручника резерву Василя Болюха з Кутківців, а окружним капеланом став майор Василь Кузьма [65, с. 56; 70, с. 310–311, 464].

У процесі утвердження влади Західно-Української Народної Республіки активну участь брали також представники національних меншин – німці, євреї та поляки. Їхня участь виявлялася у формуванні правоохоронних структур у вигляді національної міліції, створенні повітових рад за національним принципом, а також у делегуванні представників до місцевих органів управління української держави.

Підґрунтям для такої політики були відповідні правові засади, закладені в актах Української Національної Ради. Зокрема, вже 19 жовтня 1918 р., проголошуючи утворення Української держави, УНРада задекларувала визнання прав національних меншин, у тому числі євреїв як окремої нації, гарантувала їм національно-культурну автономію та представництво в уряді [71, с. 181]. Надалі 1 і 5 листопада 1918 р. тимчасовий законодавчий орган повторно підтвердив принцип рівноправності національних спільнот Української держави, закликав їх до організаційного оформлення у вигляді окремих публічно-правових груп і до направлення своїх представників до складу Української Національної Ради [72, с. 336–337; 73, с. 245]. Такі рішення засвідчують прагнення керівництва ЗУНР надати державотворчому процесові правовий і поліетнічний характер, поєднавши національний принцип із декларованою моделлю міжетнічного співіснування.

З огляду на політичний курс Української Національної Ради, спрямований на правове забезпечення рівноправності національних спільнот, цілком закономірним було прагнення української влади в Тернополі налагодити взаєморозуміння з представниками національних меншин після перебрання адміністративного контролю над містом. Із цією метою повітовий комітет звернувся до польської та єврейської громад із пропозицією співпраці в нових

політичних обставинах. Реакція польського середовища не була однорідною: Польська організація військова, яка займалася вербуванням і військовим вишколом молоді, нагромадженням зброї та амуніції, відмовилася від співпраці, тоді як Польська організація народна, що об'єднувала переважно представників старшого покоління, погодилася на взаємодію з українською стороною [74, с. 25].

Певним підтвердженням можливості такого порозуміння стала спільна конференція представників української та польської громад Тернополя, що відбулася у другій половині листопада 1918 р. На ній польська сторона задекларувала готовність до мирної співпраці з українцями в усіх сферах громадського життя до часу остаточного врегулювання статусу Галичини рішенням Мирного конгресу або шляхом українсько-польської домовленості [75, с. 2]. Лояльність до української влади засвідчила і єврейська громада міста. Вона організувала загін міліції чисельністю близько 200 осіб [65, с. 56], а згодом сформувала і власний військовий підрозділ – так званий «Жидівський пробойовий курінь», яким командував поручник Семен Ляймберг. Цей підрозділ брав участь у бойових діях у складі I корпусу Галицької армії. Крім того, значна кількість єврейських лікарів працювала в українських шпиталях і військових частинах, чим здійснювала практичний внесок у функціонування військово-медичної системи ЗУНР.

Українська влада в Тернополі послідовно й доволі жорстко обстоювала принцип міжнаціональної злагоди, розглядаючи його як одну з передумов стабільності новопосталої державної адміністрації [76, с. 1]. Показовим у цьому відношенні є випадок пограбування представників єврейської громади, що стався 14 лютого 1919 р. у Тернополі: трьох учасників цього злочину було розстріляно [77, с. 2]. Така реакція влади засвідчує її прагнення не лише декларувати принцип рівноправності національних спільнот, а й на практиці демонструвати готовність до суворого покарання дій, здатних спровокувати міжетнічне загострення.

Водночас у місті траплялися й провокації на національному ґрунті, що свідчило про збереження напруженості в умовах політичної нестабільності та військового часу. Так, у перші дні після встановлення української влади, коли в Тернополі ще зберігалось організаційне безладдя, невідома особа вистрілила з карабіна в кам'яний пам'ятник Адаму Міцкевичу роботи скульптора Томаша Дикаса, розташований на центральній вулиці міста. Унаслідок цього було пошкоджено ліву частину обличчя скульптури. З огляду на значну чисельність польського населення Тернополя, яке, за свідченням джерела, майже вдвічі переважало українське, інцидент мав потенціал перерости у серйозний міжнаціональний конфлікт. Проте місцева влада, незважаючи на власну непричетність до цього акту вандалізму, звернулася до польської громади з проханням про розуміння та пообіцяла відновити пам'ятник у первісному вигляді [78, с. 64–65]. Хоча в умовах воєнного часу реалізувати цю обіцянку не вдалося, сама позиція української адміністрації виявляла її прагнення запобігти ескалації конфлікту та зберегти міжетнічну рівновагу.

Після встановлення української влади військові старшини активно розпочали організацію місцевої молоді з метою формування перших військових підрозділів. Створення таких одиниць мало першочергове значення як для забезпечення функціонування нової влади, так і для роззброєння австро-угорських військових частин, що поверталися з території України. Зокрема, Лесько Фарановський організував гайдамацький загін, а четар Василь Фридель – окрему сотню. Згодом обидва ці формування були залучені до бойових дій за Львів [56, арк. 16].

Активну участь у процесі державотворення виявили також мешканці села Залужжя на Збаражчині. Яків Нечай, маючи необхідну військову підготовку, уже з перших днів листопадових подій організував місцеву молодь і разом із нею вирушив до Збаража. Такі загони відігравали важливу роль у роззброєнні частин австро-угорської армії, що масово відступали на захід і склалися переважно з угорських військовиків [56, арк. 10]. Залужанців та мешканців інших сіл було також направлено до Микулинців, куди наближався транспорт із польськими

підрозділами, що поверталися з України. Незважаючи на те, що ці загони були добре озброєні й чинили опір, українським силам вдалося їх роззброїти.

Піднесено зустріли відновлення української державності й мешканці сіл Лисичинці та Новики Збараського повіту, нині території Підволочиського району. 1 листопада 1918 р. у місцевих школах відбулися загальні збори селян за участю представників української влади зі Збаража. Важливо, що роззброєння жандармерії в цих селах відбулося мирним шляхом [57, арк. 2], що свідчить про наявність підтримки нової влади серед місцевого населення та відносно організований характер переходу до українського адміністративного контролю.

У Підволочиськах передача влади до рук української адміністрації також відбулася без кровопролиття. Начальником залізничної станції було призначено Ліщинського, а цивільним комісаром – Букедора. Військові частини, що поверталися з Центральної України та з фронту, роззброювалися і скеровувалися далі до місць постійного проживання. На кордоні з УНР зберігалися мирні відносини з Волочиськами [56, арк. 3].

Підволочиськ мав винятково важливе значення для загального перебігу подій, оскільки на тривалий час став своєрідним комунікаційним мостом, що з'єднував дві українські держави в їхній боротьбі за незалежність. На той час у містечку дислокувалися частини ландверу, тобто порівняно малобоездатні формування, укомплектовані переважно вояками старшого віку та особами, які одужували після поранень. Їхня чисельність відповідала приблизно батальйонові, або куреню. Ці підрозділи розміщувалися в бараках, зведених поблизу Збруча (нині вул. Мстислава). Крім того, у Підволочиську перебувала незначна кількість поліції, що мала дільницю на вул. Д. Галицького, а також частини колійової охорони. Загалом, за оцінками сучасників, тут налічувалося близько 500 осіб.

Особливу небезпеку становила та обставина, що майже щодня на вокзал прибували військові ешелони зі сходу, особовий склад яких здійснював тут пересадку на потяги європейської колії та прямував у внутрішні райони колишньої імперії. Польські джерела [80, с. 69], зокрема, згадують про переїзд

через Тернопіль 90-го піхотного полку, сформованого переважно з поляків. За цими свідченнями, полк не виявив готовності спільно з польським підпіллям «викинути українців з міста». Водночас наявні відомості дають підстави стверджувати, що цей підрозділ був роззброєний саме у Підволочиську, внаслідок чого не зміг втрутитися в події у Тернополі.

Важливу роль в організації встановлення української влади у Підволочиську відіграв Іван Кучмак (1899-1977) – уродженець приміської Заднишівки, четар Українських січових стрільців та Української Галицької армії. Учасник бойових дій за Підволочиську, Велику Березовицю, Тернопіль, а згодом походу на Велику Україну та боїв за Вінницю, Калинівку, Корчин, Брусилів, Київ та інші населені пункти, він належав до числа активних діячів українських визвольних змагань. Після еміграції І. Кучмак здобув визнання також як художник історичного жанру у США, що підкреслює багатогранність його особистості та значення в українському національному середовищі.

Прибувши до Підволочиська 31 жовтня зі шпиталю в Чернівцях, І. Кучмак разом із найближчими соратниками, не очікуючи вказівок із Тернополя, самостійно розробив план захоплення влади в містечку. Згідно з цим планом, із мешканців Заднишівки та Супранівки мав бути сформований загін для опанування залізничної станції та казарм, тоді як мешканці старої частини міста брали на себе встановлення контролю над жандармерією. Безпосереднє керівництво першим загonom здійснював сам І. Кучмак, другим – Й. Масловський.

За наявними свідченнями, в акції перебрання влади взяло участь до 2 тис. осіб. Однак до моменту захоплення військових складів більшість учасників фактично залишалася майже беззбройною, що створювало реальний ризик невдачі й вимагало досягнення раптовості як головної тактичної переваги. Саме фактор несподіванки забезпечив успіх операції. Після встановлення українського контролю у Підволочиську залишилося близько двох сотень бійців, тоді як решту сил було спрямовано на фронт для участі в боях проти польських військ [81, с. 38].

Підволочиськ відносно швидко перейшов під контроль влади Західно-Української Народної Республіки, що було зумовлено сприятливими місцевими обставинами та належним рівнем організаційної підготовки української сторони. Міським комісаром було призначено Михайла Навроцького, який раніше вже працював у міській управі в період російської окупації, а отже мав певний адміністративний досвід. Начальником залізничної станції став Зілінський, котрий до того обіймав посаду заступника, тоді як поштове відомство перебрав Антін Гук. Одночасно було створено спеціальний комітет для охорони державного майна, яке вилучали в австрійських військових частин, що проходили через Підволочиськ.

Зміна влади викликала різну реакцію серед національних спільнот містечка. Польське населення поставилося до переходу Підволочиська під владу ЗУНР вкрай негативно, однак за конкретних політичних і військових умов не мало змоги активно вплинути на розвиток ситуації. Натомість єврейська громада загалом виявила лояльне ставлення до встановлення української влади. Це дає підстави стверджувати, що процес утвердження державних структур ЗУНР у Підволочиську відбувався в умовах відносної керованості, хоча й супроводжувався прихованою міжнаціональною напругою[81, с. 39-41].

Із певним запізненням, 4 листопада 1918 р., українська влада була встановлена в Бережанах за участю озброєних мешканців навколишніх сіл та військового відділу під проводом поручника Олексина. Загальне керівництво збройними силами здійснював Ковшевич. У повіті було роззброєно жандармерію й замінено її цивільною сторожею, водночас розпочато реорганізацію жандармського апарату, до якого приймали переважно українців. Українська адміністрація перебрала під контроль державні, автономні та повітові урядові установи. Водночас польські урядовці, зайняті у сфері судочинства, заявили про непокору Українській Національній Раді та відмовилися від подальшої служби. На пошті кадрових змін спочатку не відбулося, однак до телеграфної й телефонної служби було залучено українців, а керівником податкового уряду також став представник української сторони [58, арк. 1].

Паралельно з адміністративними перетвореннями розгорталася українізація освітньої та комунікаційної сфер. Зокрема, польську гімназію було реорганізовано в українську, а тимчасовим директором призначено професора Гусака. Учительську семінарію також українізовано. Важливу роль у забезпеченні функціонування транспортної та інформаційної інфраструктури відігравала телефонна служба на залізничній станції, яку обслуговував телефоніст-українець. У селах повіту було запроваджено часткову мобілізацію. Загалом у повіті зберігався спокій, що свідчило про відносно контрольований характер переходу влади до української адміністрації.

Найпізніше процес утвердження української влади відбувся на Підгаєччині. Лише 5 листопада 1918 р. до Підгайців увійшов військовий відділ під проводом поручника Михайла Гоя, який роззброїв місцевий підрозділ жандармерії. Після цього розпочалося переобрання органів місцевого управління. За ініціативою гуртка української інтелігенції тимчасове виконання обов'язків комісара Української Національної Ради було доручено Осипові Танчаковському. Урядовців староства усунено з посад, тоді як інші установи залишено функціонувати за умови переходу на українську мову діловодства.

Для забезпечення громадського порядку в повіті було деактивовано попередні станиці жандармерії, натомість на службу приймали виключно українців. Окрім цього, громадським комісарам доручалося самостійно організовувати озброєні нічні варти, покликані контролювати ситуацію на місцях і запобігати дестабілізації [82, арк. 2]. Такі заходи підтверджують, що встановлення влади ЗУНР на Підгаєччині супроводжувалося не лише адміністративною реорганізацією, а й цілеспрямованим формуванням нової системи місцевої безпеки та управління.

Загалом, уже в перші дні листопада 1918 р. у переважній більшості адміністративних центрів Тернопільщини передача влади до рук української сторони відбулася мирним шляхом. Визначальну роль у цих процесах відіграли військовики, насамперед старшини австро-угорської армії, що перебували в місцевих залогах та окремих населених пунктах, а також громадські діячі,

представники духовенства, члени товариства «Просвіта», освітяни та національно свідома молодь. Перехід влади в українські руки не мав стихійного характеру, а здійснювався відповідно до наказу Центрального військового комітету у Львові, який координував перебрання влади на теренах Східної Галичини. У ході цих подій було роззброєно відділи австрійського війська та жандармерії, що створило передумови для утвердження нової адміністрації.

Листопадовий зрив став винятковим явищем в українській історії початку ХХ ст., оскільки засвідчив здатність українського політичного проводу за підтримки військових і селянства у стислі терміни відновити національну державність переважно без масштабного кровопролиття. Успіх цієї акції значною мірою був зумовлений вдалим вибором моменту повстання, оперативною мобілізацією українських військових сил і своєчасним інтернуванням неукраїнських підрозділів австро-угорської армії. Загалом українські громадсько-політичні та військові структури змогли майже без істотних перешкод перебрати владу на більшій частині території Тернопільщини, що створило належні умови для подальшого розгортання інституцій Західно-Української Народної Республіки.

РОЗДІЛ 3.

Тернопілля під час українсько-польської війни

3.1. Діяльність уряду ЗУНР під час перебування в Тернополі

Під натиском польських військ уряд Західно-Української Народної Республіки – Рада державних секретарів (Державний секретаріат) – у ніч з 21 на 22 листопада 1918 р. був змушений залишити Львів, який на той момент залишався столицею молодої української держави. Після нетривалого перебування в Золочеві керівництво республіки, враховуючи вигідніше комунікаційне положення, обрало новим осередком державного управління Тернопіль, куди прибуло 23 листопада. Вже 27 листопада в місті перебував президент Української Національної Ради ЗУНР Євген Петрушевич [83, с. 57], який після прибуття з Відня суттєво вплинув на активізацію діяльності уряду та його адміністративно-політичних структур.

Водночас поспішна та вимушена евакуація зі Львова до Тернополя істотно позначилася на повноті функціонування урядового апарату. Через раптовий характер переїзду до нового тимчасового центру влади змогли дістатися лише 8 із 14 членів уряду. Серед них були голова уряду і водночас державний секретар фінансів Кость Левицький, державний секретар військових справ Дмитро Вітовський, державний секретар закордонних справ Василь Панейко, державний секретар судівництва Сидір Голубович, державний секретар внутрішніх справ Лонгин Цегельський, державний секретар пошти і телеграфу Олександр Пісецький, державний секретар шляхів сполучення Іван Мирон, а також державний секретар публічних робіт Іван Макух, який на той час формально склав із себе урядові повноваження, проте й надалі брав активну участь у державних справах. Інші члени уряду залишилися у Львові на нелегальному становищі або були інтерновані [83, с. 59; 84, с. 117–118].

Урядові установи Західно-Української Народної Республіки в Тернополі були розміщені переважно в будівлях місцевих навчальних і адміністративних

установ, а також частково в готельному приміщенні. Основними осередками урядової діяльності стали приміщення другої польської гімназії на вул. Ш. Конарського (нині загальноосвітня школа № 4 на вул. М. Грушевського), української гімназії на вул. Т. Костюшка (тепер вул. Камінна; сама будівля не збереглася), повітового староства та магістрату, які розташовувалися на розі вулиць А. Голуховського і А. Міцкевича (сьогодні – вул. В. Чорновола і бульв. Т. Шевченка; нині на цьому місці сквер), а також частково готелю «Подільський» (сучасний готель «Україна», бульв. Т. Шевченка). Такий розподіл урядових структур свідчить про вимушений і тимчасовий характер організації державного центру в Тернополі, який формувався в умовах воєнно-політичної нестабільності та термінового перенесення адміністративного апарату зі Львова.

Водночас матеріально-побутові умови функціонування уряду в Тернополі були доволі складними. Члени уряду на той час не отримували заробітної плати, оскільки її офіційно ще не було встановлено. Витрати на проживання та харчування вони покривали власним коштом, тоді як безоплатно забезпечувалися лише дровами для опалення [83, с. 60]. Це свідчить про обмежені матеріальні ресурси молодої держави та про функціонування її урядових структур у надзвичайно скромних умовах.

В умовах украї напруженої політичної ситуації, коли Західно-Українська Народна Республіка ще не мала ані повноцінно сформованої боєздатної армії, ані належно організованої системи місцевих органів державної влади, ані завершеної законодавчої бази, уряд із перших днів перебування в Тернополі розпочав інтенсивну державотворчу діяльність. Важливою передумовою для цього стало те, що місто та повіт перебували під повним контролем української адміністрації, тоді як відкритого збройного спротиву чи виразних форм саботажу з боку польського населення на той момент не спостерігалось. Така ситуація створювала відносно сприятливі умови для оперативного розгортання урядових структур і впровадження перших управлінських рішень.

Одним із виявів цієї активності стало оприлюднення 30 листопада звернення Державного секретаріату до населення, у якому громадян закликали

до збереження спокою, громадського порядку та дисципліни [76, с. 1]. У документі наголошувалося, що будь-які порушення громадського спокою, а також невиконання урядових розпоряджень розглядатимуться як дії, спрямовані проти нової влади, і відповідно каратимуться. Особливий акцент було зроблено на тому, що особи, які чинитимуть опір українській владі – як у фізичній, так і в морально-політичній формі, – розцінюватимуться як ворожі елементи, проти яких держава вестиме рішучу боротьбу [84, с. 118]. Такі формулювання відображали прагнення уряду не лише стабілізувати внутрішню ситуацію, а й утвердити власний авторитет в умовах воєнно-політичної нестабільності та становлення державного апарату.

1 грудня 1918 р. Рада державних секретарів затвердила «Обіжник до державних повітових комісарів» [85, с. 2], який став одним із ключових нормативних актів, що визначав правовий статус, компетенції та функціональні обов'язки керівних представників державної влади на повітовому рівні впродовж усього періоду існування ЗУНР. Відповідно до цього документа, повітові комісари закріплювалися як найвищі представники уряду на місцях, на яких покладалася відповідальність за організацію й контроль діяльності повітової адміністрації. До їхніх повноважень належало забезпечення дотримання чинного законодавства, нагляд за його справедливим застосуванням щодо всіх громадян держави незалежно від національної належності, віросповідання та соціального стану, а також мобілізація місцевого населення до виконання урядових розпоряджень, зокрема в питаннях військового призову.

Водночас цей нормативний акт мав і певні структурно-правові недоліки. Насамперед ідеться про відсутність чіткого розмежування компетенцій між цивільною та військовою адміністраціями на місцях. За умов воєнного часу, коли управлінські функції нерідко перетиналися, така невизначеність ставала причиною непорозумінь, конфліктів юрисдикцій і суперечок між різними гілками місцевої влади [86]. Це підтверджує, що процес інституціоналізації державного управління в ЗУНР відбувався в екстремальних умовах війни і

водночас супроводжувався пошуком ефективної моделі співвідношення цивільного й військового елементів у системі влади.

Уряд Західно-Української Народної Республіки в Тернополі активно розгорнув нормотворчу діяльність і в економічно-фінансовій сфері. Було ухвалено низку урядових документів, спрямованих на регулювання торгівлі товарами першої необхідності, впорядкування державних фінансів, формування фінансової системи, організацію митної служби та контроль за цінами. Такі заходи були особливо важливими в умовах воєнного часу, коли молода держава потребувала термінового створення дієвих механізмів фінансового управління, забезпечення ресурсної стабільності та недопущення економічного хаосу.

Зокрема, 1 грудня 1918 р. було видано «Розпорядок Державного секретаріату про продаж тютюнових фабрикатів». Уже 2 грудня Державний секретаріат фінансів оприлюднив «Обіжник у справі цінових урядів і відділів скарбової сторожі», а наступного дня – «Обіжник у справі дирекції скарбових урядів» [86]. 9 грудня з'явився також «Обіжник у справі роботи скарбових округів». У сукупності ці нормативні акти були покликані забезпечити впорядкування товарообігу, регулювання цінової політики, організацію фінансового контролю та надходження коштів до державної скарбниці. Як слушно зазначає дослідник П. Гуцал, така діяльність мала на меті налагодження фінансового обігу, запобігання інфляційним процесам і створення передумов для стабільного функціонування державного бюджету [87, с. 41, 42]. Важливо, що ця робота не обмежувалася окремими розпорядженнями, а тривала й надалі, свідчаючи про послідовні спроби уряду інституціоналізувати економічне управління в умовах війни.

Опікувалися власті ЗУНР й питаннями охорони здоров'я населення. У грудні 1918 р. усім повітовим комісарам наказано призначити повітових санітарних лікарів, створити санітарні комісії, вжити заходів до відкриття лікарень, поліклінік, аптек [88, с. 81]. Необхідність такого кроку, зокрема, засвідчила епідемія плямистого тифу в Тернополі, яка з особливою силою спалахнула 15 грудня. Завезли її військові німецьких, австрійських та російських

частин, які поверталися з фронту, а також колишні полонені [89, с. 3]. Щодня можна було бачити трупи, які просто викидали з вагонів і залишали на станції. Голодними, виснаженими довгою дорогою, брудними й завошивленими непроханими гостями, які шастали через Тернопіль – одні зі сходу на захід, інші – в протилежний бік, опікувалися «Комітет пань Червоного хреста» та «Жіноча громада» під проводом Антоніни Конрад із роду Бліхар. Міщанки збирали для цієї цілі добровільні грошові пожертви, організовували харчування для транзитних військових пасажирів та лікування і догляд хворих [91, с. 4]. Зокрема, було влаштовано «харчеву станицю» в бараку біля залізниці, а також тимчасові квартири в «Мішанському брацтві», «Українській бурсі», приватних домах [78, с. 70]. Пізніше, навесні 1919 р., коли епідемія тифу досягла нечуваних масштабів, були відкриті не тільки нові шпиталі, а й організована реквізиція майна і харчів, які знадобилися у шпиталях для допомоги хворим. Звичайно від неї звільнялися бідні верстви населення і проводився контроль військовими, щоб позбавити можливості спекулятивних дій [90, с. 1].

Із перших днів перебування в Тернополі уряд Західно-Української Народної Республіки приділяв постійну увагу зовнішньополітичній діяльності. Провідне місце в цій сфері посідало питання об'єднання двох українських державних утворень, що виникли по обидва боки Збруча, в єдину соборну державу. Актуальність цього завдання зумовлювалася не лише ідеєю національної єдності, а й конкретними воєнно-політичними обставинами, оскільки ЗУНР перебувала в стані виснажливої та нерівної війни з Польщею і гостро потребувала політичної, військової та економічної підтримки з боку Наддніпрянської України.

Саме з цією метою за дорученням Ради державних секретарів 23 листопада 1918 р. з Тернополя до Наддніпрянщини була направлена офіційна делегація у складі Лонгіна Цегельського та Дмитра Левицького. 30 листопада вона прибула до ставки Директорії у Фастові, де вже 1 грудня було укладено Передвступний, або попередній, договір про злуку. Досягнута домовленість передбачала подальше затвердження Акта злуки на Трудовому конгресі в Києві за участю

представницької делегації парламентаріїв і урядовців ЗУНР [92, с. 22]. Водночас сторони домовилися і про якнайшвидше укладення угоди щодо товарообміну, що говорило про прагнення надати українській соборницькій політиці не лише декларативного, а й конкретного політико-економічного змісту.

Важливим вектором зовнішньополітичної діяльності уряду ЗУНР у тернопільський період був західний напрям. Через окремих делегатів Української Національної Ради, зокрема Василя Панейка, Станіслава Дністрянського та Євгена Левицького, які перебували у Відні й підтримували постійний зв'язок з урядом, здійснювалися спроби налагодження дипломатичних контактів та укладення торговельно-економічних угод з Австрією, Угорщиною та Чехословаччиною. На засіданні 20 грудня Рада державних секретарів ухвалила рішення розпочати переговори з урядом Угорщини щодо укладення угоди про товарообмін, а також обмінятися з Румунією урядовими запевненнями про взаємний ненапад [59, арк. 12]. Це підтверджує прагнення керівництва ЗУНР зміцнити міжнародне становище республіки шляхом формування системи політичних і господарських зв'язків із сусідніми державами.

Саме на цей період припадають і перші контакти уряду ЗУНР з представниками держав Антанти. Зокрема, 13 грудня 1918 р. до Тернополя прибули члени британської місії в румунському місті Ясси – капітан Джонстон і поручник Бідерман, які мали з'ясувати політичні обставини та суспільні настрої в Українській державі. Такий інтерес був зумовлений, зокрема, проблемою повернення українських військовополонених із Німеччини, яке ускладнювалося через перешкоди з боку Антанти [93, с. 3]. Тернопіль відвідав також представник французької місії поручник Віллем, однак, імовірно через непорозуміння, його на певний час було інтерновано. З метою врегулювання цього інциденту наприкінці грудня Державний секретаріат направив до Ясс свого представника Ярослава Олесницького [94, с. 53–55].

У другій половині грудня 1918 р. дедалі актуальнішою ставала потреба скликання парламентського представницького органу республіки. Проведення

засідання Української Національної Ради планувалося в Тернополі 20–21 грудня, у зв'язку з чим до повітових комісаріатів було надіслано урядове розпорядження з вимогою завершити вибори делегатів. Однак уже 17 грудня на засіданні Державного секретаріату рішення про скликання парламентської сесії було скасовано. Причинами цього стали кілька обставин: не в усіх повітах завершився процес обрання делегатів до УНРади, незадовільний стан транспортного сполучення загрожував нечисельністю засідання, а також ще не було належно підготовлено питання про злуку, яке мало стати одним із ключових пунктів порядку денного. Додатковою перешкодою виявилася й відсутність у Тернополі відповідного приміщення для проведення парламентської сесії [94, с. 52–53].

Сукупність зазначених чинників зумовила перенесення урядового центру. 31 грудня 1918 р. Рада державних секретарів спеціальним потягом переїхала до Станіслава, а останні урядові установи залишили Тернопіль 2 січня 1919 р. [95, с. 118]. Попри порівняно нетривалий термін перебування уряду в місті, який тривав 39 днів, цей період мав важливе значення в історії державотворення ЗУНР. Саме тоді було здійснено низку кроків у напрямі правового оформлення державної влади, зміцнення правопорядку, упорядкування економічної політики, визначення зовнішньополітичних орієнтирів та організації Галицької армії. Водночас тернопільський період став важливим етапом у підготовці соборницького акту, оскільки саме тут були вироблені умови та ухвалено принципове рішення щодо об'єднання ЗУНР і УНР.

3.2. Створення підрозділів УГА та перебіг українсько-польської війни на Тернопільщині.

У тернопільський період було започатковано практичну реалізацію заходів у сфері військового будівництва, спрямованих на реорганізацію наявних українських збройних формувань у регулярну Галицьку армію, а також на забезпечення війська зброєю, боєприпасами та амуніцією. Уже 24 листопада 1918 р. уряд ЗУНР через газету «Голос Поділля» звернувся до населення із закликом до загальної мобілізації на захист держави. У відозві «Український народ!» наголошувалося на необхідності всенародної участі в обороні краю та якнайширшого залучення чоловічого населення до збройної боротьби проти противника [96, с. 27–31]. Така публічна апеляція до суспільства засвідчувала прагнення уряду надати мобілізаційним заходам не лише адміністративного, а й виразного національно-політичного змісту.

Того ж дня державний секретар військових справ Дмитро Вітовський видав наказ «До населення Поділля», яким на території краю запроваджувався стан облоги та оголошувалася мобілізація до армії. Військовому призову підлягали придатні до служби чоловіки 1883-1901 років народження. Особи, які раніше проходили службу в австро-угорській армії, зобов'язувалися негайно зголоситися до українських військових частин. Організація мобілізації новобранців і їхній початковий бойовий вишкіл покладалися на окружні військові команди. Це свідчить про спробу уряду ЗУНР у стислі терміни створити керовану систему комплектування війська в умовах воєнної загрози.

Паралельно здійснювалися заходи щодо матеріального забезпечення новоформованої армії, яка гостро відчувала нестачу зброї, боєприпасів і спорядження. За даними П. Гуцала, українські військові групи на прикордонних пунктах у Бродях, Підволочиську, Гусятині та Скалі, виконуючи відповідні накази, зупиняли й роззброювали частини колишньої австро-угорської армії, що поверталися додому після завершення війни. Водночас головним джерелом постачання озброєння для молоді Галицької армії стала Наддніпрянська

Україна, керівництво якої погодилося надати ЗУНР матеріальну та військову допомогу [96, с. 34]. Це дає підстави розглядати процес формування Галицької армії як такий, що поєднував внутрішні мобілізаційні ресурси із зовнішньою підтримкою з боку УНР. Формування Української Галицької армії супроводжувалося численними труднощами як кадрового, так і матеріально-технічного характеру. Однією з найгостріших проблем була нестача належно підготовленого командного складу, передусім старшин середньої та особливо вищої ланки, без яких ускладнювалися процеси організації регулярного війська, налагодження системи управління підрозділами та забезпечення ефективного командування в бойових умовах. Водночас серйозним викликом залишалося матеріальне забезпечення діючої армії, що охоплювало питання озброєння, амуніції, спорядження, транспорту, медичного обслуговування та постачання.

Попри значні труднощі, проблема кадрового дефіциту поступово розв'язувалася шляхом залучення до військової служби колишніх старшин австро-угорської армії, представників українських військових формацій та осіб із відповідною фаховою підготовкою. Хоча цей процес відбувався повільно й не міг повністю задовольнити нагальні потреби фронту, він усе ж створював передумови для становлення повноцінної командної вертикалі в структурі Української Галицької армії.

Згодом важливим джерелом кадрового поповнення Української Галицької армії стала Наддніпрянська Україна. Показовим у цьому відношенні було прибуття 8 грудня 1918 р. до Тернополя генерала Михайла Омеляновича-Павленка та полковника Євгена Мишковського, яких уже наступного дня президент Української Національної Ради ЗУНР Євген Петрушевич призначив відповідно командувачем і начальником булав, тобто штабу, Начальної команди Галицької армії. Ці кадрові рішення були продиктовані необхідністю посилення вищого військового керівництва в умовах затяжної війни з Польщею. Коли стало очевидно, що конфлікт набуває тривалого характеру й масштаби бойових дій розширюються, Державний секретаріат військових справ на вимогу нового командування оголосив другий призов до війська [97, с. 1]. Показово, що,

попри формальне звільнення неукраїнського населення Галичини від мобілізації, до лав української армії добровільно вступала значна кількість галичан інших національностей, які виявили лояльність до ЗУНР і брали участь у її обороні.

Паралельно українське військове керівництво здійснювало заходи, спрямовані на розширення бойової структури Галицької армії та формування нових родів військ. Саме в Тернополі розпочалося створення летунства, тобто авіації, як окремого виду збройних сил ЗУНР. 1 грудня заступник державного секретаря військових справ П. Бубела видав розпорядження про збір літаків і авіаційного майна, залишеного центральними державами на українських землях, а також про пошук фахівців у сфері льотної справи. Уже через п'ять днів державний секретар військових справ Дмитро Вітовський підписав наказ про формування Летунського відділу Галицької армії та створення в Тернополі головного складу авіаційної техніки й озброєння, який було розміщено в приміщенні промислової школи на нинішній вулиці полковника Д. Нечая [86].

Першим командиром новоствореної авіаційної частини став поручник Петро Франко, який згодом виконував також обов'язки референта авіації військового міністерства ЗУНР. Його призначення було обґрунтованим з огляду на наявну спеціальну підготовку: під час Першої світової війни він пройшов технічні курси, а пізніше домігся переведення до групи підготовки льотчиків, де опановував авіаційну техніку. Створення летунського відділу в Тернополі демонструвало прагнення керівництва ЗУНР модернізувати військову організацію та сформувати структурно диференційовану армію, здатну відповідати потребам сучасної війни.

Уже у квітні 1919 р. до Тернополя було передислоковано новосформовану 3-тю Польову авіаційну сотню, яка налічувала п'ять літаків. На цей підрозділ покладалося спеціальне завдання – здійснювати спостереження за наближенням більшовицьких військ до східних кордонів держави. Для виконання польотів використовувалися наявні аеродромні об'єкти різного походження, зокрема колишні російські летовища в Денисові та Плотичах, а також австро-угорський аеродром в Озерні. Саме з останнього льотчики Української Галицької армії

здійснювали далекі розвідувальні вильоти за Збруч [98, с. 54]. Це свідчить про поступове розширення оперативних можливостей української військової авіації та її залучення не лише до локального забезпечення фронту, а й до виконання стратегічно важливих розвідувальних функцій.

Відчутну роль у становленні авіаційного підрозділу відігравали також залучені до служби досвідчені пілоти та механіки австрійського походження, чия фахова підготовка сприяла організаційному й технічному зміцненню летунства ЗУНР. Важливим чинником розвитку авіації стала й допомога з боку Української Народної Республіки, яка відповідно до попередніх домовленостей передала Галицькій армії 50 літаків, хоча більшість із них перебувала в недіючому стані, а також значну кількість бомб, озброєння, запасних частин та інших матеріалів. Завдяки цьому навесні 1919 р. стало можливим сформувати ще два авіаційні загони – у Стрию та Тернополі. Показово, що на прохання С. Петлюри Петро Франко направив льотчиків Вернгрубера та Євського до Італії для закупівлі й перегону літаків до діючої армії УНР. Отже, розвиток українського летунства в цей період відбувався не лише в межах внутрішнього військового будівництва ЗУНР, а й у тісному взаємозв'язку з потребами загальноукраїнської збройної боротьби.

У липні 1919 р. Українська Галицька армія відступила за Збруч, після чого впродовж певного часу вела бойові дії у союзі з Дієвою армією УНР проти більшовицьких і денікінських сил. Така зміна оперативного становища була зумовлена як воєнно-політичними обставинами, так і необхідністю координації зусиль українських військових формацій у боротьбі проти кількох противників одночасно. Однак подальший розвиток подій засвідчив складність стратегічного становища українських армій: уже навесні 1920 р., перебуваючи у складі Червоної армії, колишні частини УГА зазнали поразки на польському фронті.

Подібна динаміка простежувалася і в історії галицьких авіаційних формувань. Після втрати Красного і Стрия авіаційні частини були змушені змінити місця базування: спочатку вони дислокувалися в Теребовлі на Тернопільщині, згодом – у Кам'янці-Подільському. Остаточний етап їхнього

існування припав на квітень 1920 р., коли ці підрозділи були розформовані більшовицькою владою в Одесі [99, с. 185]. Еволюція галицького летунства безпосередньо залежала від загального воєнно-політичного становища УГА та зміни союзницьких і фронтових конфігурацій у період Української революції.

У грудні 1918 р. процес військового будівництва в ЗУНР охопив не лише формування бойових частин, а й створення спеціалізованих допоміжних та адміністративно-військових структур. Зокрема, було організовано відділ польової жандармерії та інтендантську службу, що мало важливе значення для забезпечення внутрішнього порядку у війську, контролю за дисципліною, а також налагодження матеріально-технічного постачання армії. Одночасно розгорталася підготовка спеціалізованих військових кадрів: розпочала діяльність школа військових телеграфістів, слухачами якої стали 50 гімназистів.

Важливим етапом інституціоналізації військово-правоохоронної системи став перший випуск школи жандармерії, що відбувся в середині грудня 1918 р. Майже 1200 її вихованців після складення державної присяги були направлені на службу до повітів [87, с. 40–41]. Такий крок мав суттєве значення для зміцнення місцевого адміністративного контролю й підтримання правопорядку на території республіки. Отже, створення жандармських, інтендантських і телеграфних структур засвідчувало, що військове будівництво ЗУНР у тернопільський період мало комплексний характер і було спрямоване не лише на розширення бойового потенціалу армії, а й на формування її організаційно-функціональної інфраструктури.

Загалом урядом ЗУНР у Тернополі була проведена значна державотворча робота, зокрема здійснені важливі заходи щодо формування Галицької армії. Першочергове завдання Державного Секретаріату полягало у створенні армії, котра мала насамперед відвоювати Львів і надалі забезпечити незалежність ЗУНР. Тож власне у Тернополі започатковано роботу щодо конкретних заходів із військового будівництва, реорганізації наявних українських частин у регулярну Галицьку армію, забезпечення війська зброєю та амуніцією. Була проведена мобілізація до армії. Водночас здійснювались заходи для

забезпечення новостворюваної армії зброєю, боєприпасами, амуніцією, яких украї не вистачало.

Після переїзду уряду ЗУНР до Станіслава Тернопіль і надалі зберігав важливе стратегічне значення для республіки. Місто залишалося одним із ключових комунікаційних і транспортно-логістичних вузлів, через який здійснювався інтенсивний обмін людськими та матеріальними ресурсами між Західно-Українською Народною Республікою і Наддніпрянською Україною. Саме через Тернопіль, зокрема напрямком через Підволочиськ, прямували потяги зі Східної України, які доставляли продовольство, зброю та амуніцію, необхідні для забезпечення воєнних і господарських потреб ЗУНР.

У зворотному напрямку перевозили нафту, сіль та інші товари, а також галицькі військові підрозділи, що вирушали для участі в обороні українських земель від більшовицького наступу. Така інтенсивність транспортного руху наводить на думку, що навіть після втрати статусу тимчасового урядового центру Тернопіль залишався важливим елементом міждержавної взаємодії українських республік, виконуючи функції стратегічного тилового, постачального та військово-комунікаційного осередку.

РОЗДІЛ 4.

Чортківська офензива як вирішальний етап війни.

Відступ УГА за Збруч.

Бойові дії на польсько-українському фронті впродовж тривалого часу мали змінний характер, однак наприкінці квітня – на початку травня 1919 р. стратегічна ситуація суттєво змінилася на користь Польщі. Вирішальним чинником стало прибуття на допомогу польським військам армії генерала Юзефа Галлера, сформованої у Франції з польських емігрантів і добре оснащеної сучасним на той час озброєнням. Її чисельність і технічна забезпеченість були доволі значними: близько 80 тис. солдатів, 900 кулеметів і 200 гармат. Під натиском чисельно переважаючих, належно озброєних і не виснажених попередніми боями сил противника українські війська були змушені розпочати відступ. Несприятливе становище УГА поглиблювалося також прорахунками зовнішньополітичного характеру, зокрема надмірною орієнтацією уряду ЗУНР на підтримку Антанти та недооцінкою реальних політичних намірів польської сторони. Додатковим ускладненням стала румунська інтервенція: 24 травня 1919 р. румунські війська, скориставшись критичним становищем Галицької армії, перейшли галицько-буковинський кордон і розпочали окупацію південно-східних повітів ЗУНР – всієї Буковини [68, с. 319-324].

Унаслідок тритижневого наступу армії Галлера польським військам вдалося окупувати майже всю територію Східної Галичини. Українські частини змушені були відступати зі Львівщини через Тернопільщину у напрямку Збруча. 29 травня, за наказом з Варшави, генерал Галлер передав командування Галицьким фронтом генералові Івашкевичу й вибув до Кракова, оскільки польське керівництво вважало завершення війни питанням найближчого часу. Уже 1 червня польські війська зайняли Бережани, де захопили 500 поранених і взяли в полон кількасот осіб, серед яких було 30 старшин УГА. Наступного дня дивізія В. Сікорського увійшла до Тернополя, де ледь не потрапив у полон Головний Отаман УНР Симон Петлюра разом зі своїм штабом. Під час відступу

в місті було залишено значні матеріальні ресурси, зокрема 50 паротягів, 420 вагонів і 20 автомобілів. Того ж дня польські війська, просуваючись на відтинку Рівне – Дубно – Кременець – Радзивилів, зіткнулися з передовими частинами XII армії радянської Росії. Після нетривалої паузи, необхідної для уточнення оперативних завдань, польський наступ продовжився: протягом наступних трьох днів дивізія Сікорського зайняла Підволочиськ і Чортків, а генерал Александрович оволодів Підгайцями. За таких обставин польське командування дійшло висновку, що Галицька армія фактично розгромлена, а завершення війни є справою кількох днів [68, с. 366].

Як зазначали автори львівського альбому «Українські Січові Стрільці» 1936 р., на початку червня 1919 р. Українська Галицька армія опинилася в ситуації, яка зовні виглядала майже безвихідною: відтиснута в південно-східний кут Галичини, ізольована від зовнішнього світу, з гострим браком боєприпасів і значною кількістю поранених, вона, здавалося, втратила можливості для подальшого ефективного спротиву. Проте навіть за таких критичних обставин УГА не капітулювала перед противником, який суттєво переважав її чисельно й матеріально. УГА зберегла бойовий потенціал, високу дисципліну та моральну стійкість вишколеного війська, попри надзвичайно несприятливу оперативно-стратегічну ситуацію.

На початку червня Галицька армія фактично була затиснута на відносно невеликій території, обмеженій лінією Устечко – Ягільниця на заході, Збручем на сході, Дністром на півдні та рубежем південніше Чорткова через Чорнокінці на півночі. Загальна площа цього простору становила близько 1,5 тис. км². Таке різке скорочення контрольованої території виразно демонструвало масштаби воєнної кризи, в якій опинилася ЗУНР. Не випадково самі стрільці з гіркою іронією характеризували становище словами: «маємо ще 1 1/2 морга Галичини» [100, с. 14]. Цей вислів відображав не лише усвідомлення катастрофічного звуження територіальної бази для подальшої боротьби, а й одночасно моральну готовність війська продовжувати опір навіть у майже безнадійній ситуації.

На початку Чортківської офензиви відбулася суттєва реорганізація системи державного та військового керівництва Західно-Українською Народною Республікою. Актом від 9 червня 1919 р., проголошеним від імені Української Національної Ради і Державного Секретаріату, вся повнота влади в державі була зосереджена в руках Диктатора, яким став Євген Петрушевич. Такий крок був зумовлений надзвичайними обставинами воєнного часу й потребою максимальної централізації управління в умовах критичної загрози для існування республіки. Концентрація політичної та військово-адміністративної влади мала на меті забезпечити оперативність ухвалення рішень, узгодженість дій командування та мобілізацію всіх наявних ресурсів для організації контрнаступу.

Учасники подій і дослідники зазначали, що впродовж короткого періоду відносного затишшя, який тривав з 27 травня до 6 червня, Українська Галицька армія, хоч і зменшена чисельно, проте очищена від ненадійного елементу, змогла частково відновити свої фізичні сили, піднести моральний стан і зміцнити боєздатність. Водночас це відновлення було зумовлене не лише перепочинком, а й посиленням внутрішньої дисципліни в армії. Одним із проявів такої політики стало жорстке покарання дезертирства, зокрема застосування принципу десяткування, за яким розстрілу підлягав кожен десятий із дезертирів [100, с. 15]. Подібні заходи доводять, що відновлення боєздатності Галицької армії здійснювалося в умовах крайнього напруження, коли збереження військової організації вимагало не лише мобілізації матеріальних і моральних ресурсів, а й використання суворих дисциплінарних механізмів.

Ініціатива переходу до контрнаступу, що виходила з корпусу Мирона Тарнавського, мала цілком закономірний характер і була зумовлена реальним співвідношенням сил усередині Української Галицької армії на початку червня 1919 р. Бригади цього корпусу залишали підльвівський фронт останніми і відступили лише під безпосередньою загрозою оточення. Така ситуація пояснювалася тим, що основні удари противник зосередив на стратегічних флангах фронту, тобто проти Першого і Третього корпусів, які внаслідок цього

зазнали найбільших людських і матеріальних втрат. Натомість Другий корпус значною мірою зберіг свій бойовий потенціал і саме тому на початку червня виявився найбоєздатнішим з'єднанням у складі УГА [29, с. 372].

Відповідно, прагнення командування й особового складу цього корпусу до активних наступальних дій ґрунтувалося не лише на морально-психологічному чиннику, а й на об'єктивній військово-оперативній ситуації. Стрільці та старшини корпусу виявляли невдоволення діяльністю Начальної команди Галицької армії, яка, на їхню думку, подекуди без достатніх підстав віддавала накази про загальний відступ навіть у тих випадках, коли окремі частини ще зберігали здатність успішно стримувати наступ противника. Отже, ініціатива контрнаступу з боку корпусу М. Тарнавського відображала не лише його відносно вищу боєздатність, а й прагнення частини військового командування перейти від оборонної тактики до активнішої форми ведення бойових дій.

Рішення про перехід у наступ було зумовлене не лише патріотичним піднесенням і прагненням змінити несприятливий перебіг воєнних подій, а й спиралося на цілком раціональний аналіз оперативної ситуації на фронті. Важливим чинником стало те, що після відбуття Юзефа Галлера з найбоєздатнішою дивізією з Галицького фронту наступальна активність польських військ відчутно знизилася. Це створювало потенційно сприятливі умови для перегрупування українських сил і переходу до активніших дій. Однак на початковому етапі українське командування не змогло повною мірою скористатися цією обставиною, внаслідок чого останні дні відступу Української Галицької армії минули майже без серйозних бойових зіткнень із ослабленим противником [39, с. 53].

Показовим свідченням зміни оперативної ситуації стала інформація, отримана 5 червня 1919 р. від референта, тобто начальника, розвідки армії сотника Вислоцького. Він доповів, що на шляху з Тернополя до Теребовлі його розвідувальні підрозділи не виявили жодного ворожого відділу. Аналогічні повідомлення надходили й з інших ділянок фронту [39, с. 54]. Такі дані засвідчували тимчасове ослаблення польського наступального тиску і,

відповідно, створювали підстави для перегляду попередньої оборонної стратегії. Отже, задум контрнаступу формувався в контексті конкретних військово-оперативних спостережень і був відповіддю на сприятливу, хоча й нетривалу, зміну співвідношення сил на фронті.

Контрнаступ Української Галицької армії фактично розпочався 8 червня 1919 р. Безпосередній початок наступальної операції забезпечили 3-тя і 5-та бригади Другого корпусу, які того ж дня відбили у польських військ Ягільницю, а вже ввечері оволоділи Чортковом. Ці перші успіхи мали важливе оперативне й морально-психологічне значення, оскільки демонстрували здатність УГА після тривалого відступу перейти до активних бойових дій і нав'язати противникові власну ініціативу [39, с. 56].

Зайняття Ягільниці та Чорткова стало початковим етапом Чортківської офензиви, яка продемонструвала, що, попри попередні втрати, українське військо зберігало достатній рівень організованості, боєздатності та наступального потенціалу. Успішні дії бригад Другого корпусу створили передумови для подальшого розвитку операції та піднесли бойовий дух армії, яка опинилася в надзвичайно складному стратегічному становищі.

Відчутного розвитку наступ Української Галицької армії набув 11 червня 1919 р., коли війська Другого корпусу оволоділи Бучачем і Монастириськами. Ці успіхи мали важливе оперативне значення, оскільки засвідчили здатність українського війська не лише утримувати ініціативу, а й розширювати простір наступальних дій. Водночас саме 11 червня польське командування на чолі з генералом Івашкевичем розпочало термінові та масштабні заходи, спрямовані на зупинення просування УГА. Польські резерви були перекинуті на найнебезпечніші ділянки фронту, передусім у райони Бучача і Тереховлі, де, очевидно, очікувався подальший розвиток українського наступу.

Важливу роль у збереженні оперативної переваги українського війська відіграли розвідувальні дані, своєчасно здобуті авіацією Начальної команди Галицької армії. Завдяки діяльності розвідувальних літаків командування УГА оперативно отримало інформацію про концентрацію в районі Бучача 6–7

польських батальйонів піхоти, а також про маневр сильного ворожого угруповання, яке намагалося завдати контрудару в лівий фланг Першого корпусу в районі Теремовлі. Таким чином, українське командування мало можливість не лише оцінити масштаби загрози, а й вчасно відреагувати на зміну обстановки на фронті.

Особливо вагому роль у подіях під Бучачем дослідники відводять начальникові штабу корпусу полковникові Шаманеку. Його заслуга полягала не лише в успішному визволенні міста, куди вже наступного дня, до Василянського монастиря, перемістилися керівники ЗУНР і Начальної команди Галицької армії [37, с. 79, 110], а й у тому, що завдяки його передбачливості та ініціативності вдалося нейтралізувати небезпечний польський контрудар на фланзі Першого корпусу. Як з'ясувалося пізніше зі свідчень полонених, польське командування мало намір не лише відкинути назад корпус Микитки, а й, розвинувши успіх, перейти у загальний наступ з метою відновлення своїх позицій на всьому фронті. Саме тому в район Теремовлі генерал Івашкевич скерував значні сили [41, с. 374]. Отже, успіхи УГА 11 червня були не лише результатом наступального пориву, а й наслідком ефективного поєднання бойових дій, розвідки та ініціативного командування на корпусному рівні.

У ході подальшого розвитку Чортківської офензиви частини 3-го Галицького корпусу завдали відчутної поразки військам дивізії генерала Зелінського. У результаті бойових дій було розгромлено 9-й полк уланів, а українські підрозділи здобули значні трофеї, зокрема обоз із продовольством і взуттям, вісім кулеметів та польові кухні. Крім того, значна кількість польських військовослужбовців потрапила в полон. Ці успіхи мали не лише тактичне, а й важливе матеріально-забезпечувальне значення, оскільки в умовах хронічного дефіциту ресурсів здобуті трофеї сприяли зміцненню боєздатності українського війська [64, с. 167].

Водночас бригада Українських січових стрільців відкинула два польські батальйони у напрямку Теремовлі. У ніч на 12 червня 1919 р. війська 1-го корпусу за підтримки частин 2-го корпусу увійшли до Теремовлі, що стало черговим

успіхом українського наступу. Уже 13 червня 9-та Белзька бригада 1-го корпусу під командуванням отамана Мариновича зайняла Скалат [64, с. 173]. Унаслідок цього українські війська продовжили просування в напрямку Тернополя. Отже, зазначені бойові дії продовжили поступове розширення оперативної ініціативи Української Галицької армії та створювали передумови для подальшого наступу на важливі комунікаційні й адміністративні центри регіону.

У ході подальшого розвитку Чортківської офензиви генерал Олександр Греков тимчасово об'єднав командування Другого і Першого корпусів в одну оперативну групу під проводом генерала Мирона Тарнавського. Таке рішення було продиктоване потребою підвищення координації наступальних дій та забезпечення єдиного управління військами на ключовому напрямку. Водночас у Тернополі польське командування здійснювало інтенсивну реорганізацію наявних частин і батальйонів, зокрема підрозділів дивізії полковника Сікорського, з метою формування нових боєздатних з'єднань, здатних стримати український наступ. Це свідчило про те, що польська сторона, попри попередні втрати, зберігала значний потенціал для оборони й оперативного перегрупування сил.

Тим часом війська 3-го корпусу просунулися до рубежу Золотої Липи й розпочали бойові дії за міст через Дністер біля села Нижнів, а також за населені пункти, розташовані вздовж річки. 14 червня вони завдали удару по польському угрупованню в районі Козової. Отже, український наступ на Тернопіль розгортався одночасно в кількох напрямках: з півдня – від Теребовлі, зі сходу – від Скалата, а також із заходу. Така багатовекторність наступальних дій створювала для польського командування загрозу охоплення й ускладнювала організацію сталої оборони міста [40, с. 411].

Разом із тим здобуття Тернополя вимагало подолання серйозної ворожої оборони. За даними української розвідки, підтвердженими свідченнями полонених і місцевих мешканців, у районі міста було зосереджено значне польське угруповання чисельністю близько 20 куренів піхоти. Південний оборонний рубіж Тернополя, що проходив околицями сіл Чернелів, Великі

Бірки, Острів і Буднів, був належно укріплений, а окопні позиції додатково прикривалися дротяними загородженнями. Це вказує на те, що бої за Тернопіль мали набути характеру складної наступальної операції проти добре підготовленої оборонної системи противника [40, с. 417].

Бойові дії за Тернопіль тривали 14-15 червня 1919 р. і стали одним із ключових епізодів Чортківської офензиви. Коли основні сили української армійської групи розгорнули наступ на місто, польське командування намагалося зірвати цей наступальний маневр контрударом з флангу. З цією метою генерал Івашкевич вислав з-під Купчинців Познанську дивізію під командуванням В. Сікорського та групу Л. Бербецького, які мали завдання розколоти й розгромити українські сили, зосереджені на тернопільському напрямку. Такий маневр засвідчував прагнення польської сторони не лише утримати місто, а й завдати українському наступу вирішальної поразки шляхом удару по флангах [29, с. 372].

У відповідь генерал Олександр Греков висунув назустріч противникові найбоєздатніші українські частини, насамперед 1-шу бригаду Українських січових стрільців. Важливу роль у відбитті польського контрудару відіграв гарматний полк під командуванням сотника Я. Воєвідки, який прицільним артилерійським вогнем завдав противникові значних втрат. Не менш важливим чинником стала рішуча атака січових стрільців, що змусила частини Познанської дивізії поспішно залишити зайняті позиції під Тернополем. Унаслідок цього польські підрозділи у безладді відступили, форсували вброд річку Стрипу та розділилися поблизу села Таурів. Коли ж із Денисова почали підходити польські резерви, їх зустрів щільний вогонь скорострільних сотень 1-го полку УСС під проводом сотника З. Носковського, які завчасно були висунуті на панівні висоти [29, с. 376]. Таким чином, успіх українських військ у боях за Тернопіль значною мірою був забезпечений ефективною координацією піхоти й артилерії, своєчасним введенням резервів та вдалим використанням вигідних тактичних позицій.

15 червня 1919 р. українські частини увійшли до Тернополя, що стало одним із найбільших успіхів Чортківської офензиви. У ході цих боїв серйозної поразки зазнали дев'ять польських полків, а до рук Української Галицької армії знову потрапили значні трофеї. Оволодіння Тернополем мало не лише важливе тактичне, а й вагоме морально-політичне значення, оскільки засвідчило спроможність українського війська не лише зупинити попередній відступ, а й перейти до результативного наступу проти чисельно та технічно сильнішого противника [30, с. 258].

Одночасно успішні бойові дії тривали й на інших ділянках фронту. Того ж дня 7-ма Симбірська бригада 3-го корпусу під командуванням сотника Гофмана, який очолив її після призначення А. Кравса командиром корпусу, вела бої в районі мосту біля Нижнева. Водночас новосформована 11-та бригада під проводом сотника Шльоссера успішно наступала на правому березі Золотої Липи. Ще раніше, 14 червня, польські війська відступили з Козови, а вже 15 червня бригада Дудинського за підтримки панцерного потяга оволоділа Підгайцями. Унаслідок цих успіхів польська сторона була змушена перейти до оборони вздовж рубежу річки Гнила Липа. Отже, середина червня 1919 р. позначилася суттєвим розширенням оперативної ініціативи УГА та зміцненням її позицій на ключових напрямках наступу [30, с. 259-261].

Того ж дня, на тлі успішного просування Української Галицької армії, польська сторона розпочала евакуацію урядових і тилових служб зі Станіслава, що свідчило про серйозне занепокоєння подальшим розвитком українського наступу. Водночас польське командування активно зміцнювало свої позиції в районі Бережан, які набували особливого стратегічного значення. Уже 18 червня 1919 р. 10-та бригада 1-го корпусу оволоділа Зборовом, однак бої в районі Бережан залишалися особливо напруженими й запеклими, оскільки саме тут польська сторона прагнула втримати один із ключових вузлів оборони.

Оперативне розташування польських сил на цій ділянці фронту свідчило про серйозну концентрацію військ. Західніше Зборова, на південному боці залізничної лінії Зборів – Красне, діяла Львівська дивізія генерала

Сиджеєвського; південніше розташовувалася дивізія полковника Сікорського, а ще далі на південь, проти 3-го Галицького корпусу, – дивізія генерала Зелінського. Після визволення Тернополя армійську групу генерала Тарнавського було розформовано, а корпуси отримали окремі оперативні завдання. Перший корпус під командуванням Микитки мав просуватися в напрямку Золочів – Броди з виходом на лінію залізниці Львів – Броди. Другий корпус Тарнавського отримав завдання розгромити польське угруповання в районі Бережан і оволодіти містом. Третій корпус Кравса мав розвивати наступ у напрямку Галича. Таким чином, розпочався наступний, третій етап офензиви, який фактично став вирішальною фазою великої наступальної операції Української Галицької армії [29, с. 312-314].

Найважливіші бойові дії 20 червня 1919 р. розгорнулися в районі Бережан, які на той момент стали одним із ключових вузлів польської оборони. Саме тут польське командування зосередило найпотужніше угруповання чисельністю близько 20 батальйонів, що свідчило про виняткове стратегічне значення цього напрямку. Намір противника будь-що втримати Бережани був зумовлений не лише важливістю самого міста як опорного пункту, а й наявністю вигідних оборонних умов.

Польська сторона розраховувала використати добре підготовлені фортифікаційні укріплення, що збереглися ще з часів Першої світової війни, а також вигідне транспортне сполучення зі Львовом через Ходорів і розгалужену мережу мощених шляхів, які забезпечували швидке перекидання сил, підвезення боєприпасів та організацію маневру [29, с. 377]. Отже, бої за Бережани набували не лише локального, а й загальнооперативного значення, оскільки успіх або невдача на цій ділянці могли суттєво вплинути на подальший перебіг усієї Чортківської офензиви.

Коли війська Другого корпусу 17 червня 1919 р. підійшли до Бережан, генерал Мирон Тарнавський, добре обізнаний із системою місцевих оборонних укріплень, відмовився від фронтального штурму міста. Такий підхід був зумовлений прагненням уникнути значних втрат, які могли б виникнути

внаслідок прямої атаки на добре укріплені позиції противника. Натомість розроблений ним план операції передбачав обхід Бережан із північного та південного напрямків з одночасною атакою міста з трьох боків. Центральна роль у здійсненні цього маневру відводилася бригаді Українських січових стрільців під командуванням отамана О. Букшованого, яка вважалася однією з найбоєздатніших частин корпусу.

Відповідно до наказу командира корпусу, ця бригада здійснила маневр лісовими маршрутами через Бишки, Гниловичі, Жуків і Лапшин, унаслідок чого перекрила дорогу на Перемишляни і вже вранці 19 червня була готова атакувати Бережани з північного заходу. Водночас частину 3-ї Бережанської бригади Тарнавський скерував із завданням захопити залізничну станцію та, взаємодіючи з 11-ю і 12-ю бригадами Третього корпусу, перекрити шляхи на Рогатин і бути готовою завдати удару по місту з флангу і тилу [102, с. 18]. Решта частин Другого корпусу на відтинку Куропатники – Шибалин вела активні бойові дії на фронті в напрямку Лисоні, сковуючи основні сили противника й відволікаючи його увагу від тих ділянок, де готувався вирішальний фланговий удар.

Попри неодноразові спроби польських військ перейти в контрнаступ, усі вони завершувалися значними втратами, особливо внаслідок ефективного артилерійського вогню полку отамана Ярослава Воєвідки. У результаті послідовного здійснення цього оперативного задуму в ніч з 20 на 21 червня 1919 р. польські частини залишили Бережани і відступили у напрямку Рогатина. Таким чином, успіх під Бережанами став наслідком не фронтального натиску, а ретельно продуманого маневру, належної координації між окремими бригадами та ефективного поєднання флангових дій із фронтальним сковуванням сил противника.

Станом на 26 червня 1919 р. лінія Чортківської офензиви досягла значного просторового розмаху, простягаючись з півночі на південь через Броди, Ожидів, Скваряву, Гологори, верхів'я Гнилої Липи, далі вздовж її течії, західніше Рогатина, західніше села Вільшовець, східніше Галича і вниз по Дністру. Така конфігурація фронту свідчила про вагомі територіальні успіхи Української

Галицької армії та про тимчасове відновлення її стратегічної ініціативи. Упродовж короткого періоду українському війську вдалося не лише перейти від оборони до наступу, а й відтіснити противника на значному відтинку фронту.

Проте вже до цього часу польське командування встигло здійснити масштабне перегрупування сил і перекинути на галицький фронт нові, свіжі з'єднання. Зокрема, були повернуті великопольські групи, три дивізії легіоністів, а також 6-та дивізія з армії генерала Галлера. Унаслідок цього польська сторона знову забезпечила собі вирішальну військову перевагу на фронті. Відтак досягнення УГА, попри їхню значущість, виявилися вразливими перед новим нарощуванням сил противника. Уже в наступні дні ця зміна співвідношення сил почала безпосередньо позначатися на перебігу бойових дій, визначаючи поступове вичерпання наступального потенціалу Чортківської офензиви [46, с. 113].

Попри збереження наступальної активності, становище Української Галицької армії з кожним днем ставало дедалі складнішим. Однією з головних причин цього було значне розтягнення фронту наступу, що у кілька разів збільшився внаслідок швидкого просування українських частин. Така просторова експансія неминуче призвела до зрідіння бойових порядків, ослаблення щільності оборони й ускладнення координації між окремими з'єднаннями. Відтак успіхи Чортківської офензиви створювали не лише нові можливості, а й серйозні операційні ризики, пов'язані з перевантаженням наявних людських і матеріальних ресурсів армії [46, с. 116].

Водночас завдяки енергійній діяльності окружних військових команд, передусім на Тернопільщині, до війська зголосилося близько 90 тис. новобранців. Це говорить про високий мобілізаційний потенціал українського суспільства та готовність населення підтримати збройну боротьбу за державність. У відповідь на потребу розширення військової організації за наказом генерала Грекова було розпочато формування нових П'ятого і Шостого корпусів, командирами яких призначили генерала В. Генбачева та полковника Г. Коссака. У складі цих корпусів терміново створювалися вісім стрілецьких

бригад. Проте реалізація цих планів наštовхнулася на критичний дефіцит озброєння: зброї не вистачало для всіх мобілізованих, унаслідок чого в строю довелося залишити лише 15 тис. добровольців. Крім того, армія переживала катастрофічну нестачу набоїв до гвинтівок, кулеметів і гармат, що істотно обмежувало її здатність підтримувати темп наступу й ефективно протистояти противникові [46, с. 118].

29 червня 1919 р. польські війська завдали потужного удару в напрямку Бережан і оволоділи Нараєвом, розташованим приблизно за 15 км на північний захід від міста. Цей успіх противника став важливим показником зміни оперативної ситуації на фронті та фактично означав початок загального відступу Української Галицької армії. Уже того ж дня польські частини знову вступили до Бережан, що засвідчило втрату українським військом раніше здобутих позицій у ході Чортківської офензиви. Відтак стратегічна ініціатива поступово переходила до польського командування, яке, скориставшись чисельною та матеріальною перевагою, розгорнуло новий етап наступальних дій.

Одночасно активізувалися польські атаки й на інших ділянках фронту, зокрема в смузі 3-го корпусу. Було зайнято Болшівці, а в районі Нижнева розпочато артилерійський наступ з метою виходу на лівий берег Дністра. 1 липня польські сили перейшли до наступу також проти позицій 1-го корпусу, використовуючи як плацдарм раніше зайняті Броди, а також райони Підкаменя, Зборова й Озерної. Крім того, в районі Бережан і Козової почала діяти група полковника Павлика [64, с. 177]. Таким чином, польський наступ набув широкомасштабного характеру, охопивши кілька ключових напрямків одночасно, що суттєво ускладнило становище Галицької армії та пришвидшило вичерпання її наступального потенціалу.

Керівництвом Західної області Української Народної Республіки на чолі з Диктатором на той час уже було ухвалено рішення про організований відступ із боями з метою з'єднання Української Галицької армії з Дієвою армією Директорії. Такий крок розглядався як вимушений, але стратегічно необхідний захід в умовах погіршення становища на галицькому фронті та наростання

військової переваги польської сторони. Основною метою цього маневру було не лише збереження боєздатного ядра Галицької армії, а й консолідація українських військових сил для продовження боротьби.

У тодішньому політичному й воєнному сприйнятті керівництва ЗОУНР головним противником української державності залишався російсько-більшовицький чинник, протидія якому вимагала об'єднання зусиль західноукраїнських і наддніпрянських військових формувань [101, с. 40–41]. Відтак рішення про відступ за Збруч слід розглядати не лише як наслідок воєнної невдачі Чортківської офензиви, а й як спробу переорієнтації української воєнної стратегії в напрямку загальноукраїнської координації збройної боротьби.

На завершальному етапі Чортківської офензиви Українська Галицька армія фактично опинилася затиснутою в районі Чорткова і Заліщиків, що свідчило про різке погіршення її оперативного становища та вичерпання можливостей для подальшого організованого наступу. Особливо показовими були масштаби втрат, яких армія зазнала лише впродовж 11–17 липня: 6,5 тис. полонених, серед яких 65 старшин, а також 47 гармат, 26 мінометів, 101 кулемет, 128 возів і 2100 вагонів. Такі втрати суттєво підірвали бойовий потенціал УГА і фактично унеможливлювали продовження активних наступальних дій. Хоча просування польських військ у певний момент припинилося, це означало не стабілізацію фронту на користь української сторони, а фактичне завершення Чортківської операції, яка тривала з 28 червня до 17 липня 1919 р. У підсумку польське командування зуміло відновити становище, яке існувало до початку офензиви УГА.

За таких обставин керівництво ЗУНР і командування Галицької армії після переговорів із Головним Отаманом Симоном Петлюрою були змушені ухвалити рішення про залишення території Східної Галичини. 16-17 липня 1919 р. частини УГА перейшли через Збруч і опинилися на території УНР, у районі Нової Ушиці та Проскурова [29, с. 385]. Це рішення мало вимушений характер і стало наслідком не лише воєнного виснаження армії, а й загального стратегічного краху спроби втримати Галичину власними силами. Водночас перехід за Збруч

означав початок нового етапу в історії Галицької армії, пов'язаного з її подальшою участю у загальноукраїнській збройній боротьбі в союзі з Дієвою армією УНР.

Перехід Української Галицької армії через Збруч здійснювався поетапно відповідно до розташування окремих корпусів: у районі Гусятини переправлялися частини 1-го корпусу, біля Скали Подільської – 2-го, а в околицях Ніври та Кудринців – підрозділи 3-го корпусу. Така організація відступу підтверджує прагнення командування зберегти керованість армії, упорядкованість її переміщення та боєздатність в умовах стратегічного відходу з території Східної Галичини. Незважаючи на воєнну поразку, відступ не розглядався лише як вимушена евакуація, а подавався як етап подальшої боротьби у ширшому загальноукраїнському контексті.

Офіційне ідеологічне обґрунтування цього кроку було сформульоване в наказі генерала Мирона Тарнавського, де зазначалося, що УГА переходить Збруч і вступає на територію «свої ширшої Вітчизни – Великої України» з метою продовження боротьби за визволення Києва, а згодом і Львова [104, с. 21]. У цьому формулюванні відображено намагання надати відступу політичного й національно-консолідаційного змісту, представивши його не як завершення боротьби, а як зміну її просторового й стратегічного виміру. Водночас подібна риторика містила виразний елемент політичного ідеалізму, оскільки такі далекоглядні плани суперечили реальній міжнародно-політичній ситуації, зокрема наявності договірних зв'язків між Симоном Петлюрою та Юзефом Пілсудським [64, с. 178]. Отже, офіційна інтерпретація переходу за Збруч поєднувала мобілізаційно-політичну функцію з прагненням зберегти моральний стан війська в умовах вимушеної зміни театру бойових дій.

Відступ Української Галицької армії за Збруч 16-17 липня 1919 р. відбувався в умовах безперервного бойового тиску з боку польських військ і вимагав від окремих частин високого рівня організованості та стійкості. Ще 15 липня 14-та бригада 3-го корпусу під командуванням отамана Василя Оробка вела бій з польськими підрозділами під Винятинцями, а вже 16 липня утримувала

передмостові позиції біля Кудринець доти, доки всі частини корпусу не завершили переправу через річку [103, с. 16]. Такі дії мали важливе ар'єргардне значення, оскільки забезпечували впорядкований відхід основних сил та унеможливлювали дезорганізацію переправи в умовах ворожого наступу.

Завершення переходу відбулося 17 липня, коли підрозділи 7-ї бригади переправилися із села Нівра на західному березі до села Адамівка на східному; саме ця бригада стала останньою, що перейшла Збруч. Найбільший тиск польські війська чинили на частини 1-го корпусу, зв'язок з яким Начальна команда на певний час навіть втратила. У зв'язку з цим поширилися чутки про нібито з'єднання корпусу разом із командиром, полковником О. Микиткою, з більшовиками, однак ці повідомлення не підтвердилися. Важливо, що разом із бойовими частинами за Збруч було переправлено й армійський обоз, у складі якого налічувалося близько 20 тис. коней і 10 тис. возів [36, с. 9]. Це свідчить, що навіть у ситуації стратегічного відступу командуванню вдалося зберегти значну частину матеріально-технічної бази армії, що мало принципове значення для її подальшого функціонування на території УНР.

Чортківська офензива стала останньою великою і водночас відчайдушною спробою Української Галицької армії звільнити окуповані території та зберегти державну незалежність Західно-Української Народної Республіки. Її перебіг переконливо продемонстрував високий рівень мобілізаційного потенціалу, бойової стійкості та національно-політичної свідомості українського війська, яке, попри вкрай несприятливі обставини, виявило здатність не лише перейти у наступ, а й протягом певного часу утримувати стратегічну ініціативу. У ширшому історичному вимірі ця операція стала свідченням незламної волі українського народу до збройного захисту власної державності та територіальної цілісності.

Водночас невдале завершення Чортківської офензиви було зумовлене насамперед тими ж чинниками, що визначили і загальну поразку Галицької армії у війні. У ході травневої польської офензиви УГА зазнала значних втрат у живій силі та озброєнні: лише за два тижні її чисельність скоротилася на 10–12 тис.

осіб. Не менш вагомим фактором стала міжнародна й політична ізоляція ЗУНР, яка суттєво обмежувала можливості для зовнішньої підтримки. Перевага польської сторони посилювалася також наявністю розвиненої транспортно-комунікаційної мережі, що забезпечувала оперативне маневрування кіннотою, панцерними потягами та автобронетехнікою, а також швидке перекидання сил на вирішальні напрямки наступу чи контрударів. За таких обставин навіть за максимально сприятливого перебігу подій сподівання на повний успіх операції були радше політично й морально вмотивованими, ніж реально обґрунтованими з воєнно-стратегічного погляду.

Висновки

Опрацьовані матеріали дають підстави стверджувати, що тернопільський період в історії Західно-Української Народної Республіки був одним із ключових етапів її державного та військового становлення. Саме в умовах надзвичайно складної воєнно-політичної ситуації уряд ЗУНР у Тернополі розгорнув масштабну діяльність, спрямовану на інституційне оформлення органів влади, налагодження адміністративного управління, а головне – на створення й зміцнення власних збройних сил. Першочерговість військового чинника була цілком закономірною, адже доля республіки безпосередньо залежала від здатності організувати боєздатну армію, що мала не лише відвоювати Львів, а й забезпечити саме існування західноукраїнської державності в умовах польсько-української війни.

Формування Української Галицької армії відбувалося не стихійно, а як цілеспрямований процес військового будівництва, що охоплював кадровий, організаційний, технічний і матеріально-забезпечувальний виміри. У Тернополі розпочалася реорганізація наявних українських військових частин у регулярну армію, проводилися мобілізаційні заходи, вживалися кроки щодо забезпечення війська зброєю, боєприпасами й амуніцією. Водночас брак матеріальних ресурсів від початку залишався одним із найсерйозніших обмежень для повноцінного розгортання армії. Саме тому військове будівництво ЗУНР розгорталося в постійному лавіруванні між потребою швидкого створення численної армії та гострим дефіцитом засобів для її оснащення.

Важливим здобутком уряду ЗУНР стало те, що військова організація будувалася не лише як сукупність бойових частин, а як цілісна система, що включала спеціалізовані служби та навчальні структури. Створення відділу польової жандармерії, інтендантської служби, школи військових телеграфістів, а також налагодження підготовки кадрів для правоохоронних і зв'язкових підрозділів свідчать про комплексний характер військового будівництва. Це означає, що керівництво ЗУНР усвідомлювало потребу не лише в фронтових

з'єднаннях, а й у функціонуванні всієї інфраструктури модерної армії – дисциплінованої, керованої, технічно оснащеної та вмотивованої. Такий підхід засвідчує достатньо високий рівень організаційного мислення західноукраїнського політичного і військового проводу.

Окремо слід наголосити на значенні Тернополя як стратегічного центру республіки навіть після переїзду уряду до Станіслава. Місто залишалося важливим транспортно-комунікаційним вузлом, через який здійснювався рух продовольства, озброєння, аmunіції та інших ресурсів зі Східної України, а у зворотному напрямку – нафти, солі, товарів і військових підрозділів. Це дозволяє розглядати Тернопіль не лише як тимчасовий осередок влади, а як важливий логістичний, мобілізаційний і комунікаційний центр західноукраїнської державності. Саме через такі вузли реалізовувалася практична взаємодія між ЗУНР та УНР, а військовий вимір цієї взаємодії набував особливого значення в умовах спільної боротьби проти зовнішніх противників.

Важливою складовою процесу військового будівництва стало створення й розвиток авіаційних частин Української Галицької армії. Перебазування у квітні 1919 р. до Тернополя 3-ї Польової авіаційної сотні, використання летовищ у Денисові, Плотичі й Озерній, здійснення далеких розвідувальних польотів за Збруч – усе це свідчить про прагнення командування ЗУНР інтегрувати авіацію в систему оперативного забезпечення фронту. Особливу роль відіграло залучення досвідчених пілотів і механіків австрійського походження, а також допомога УНР літаками, бомбами, озброєнням та запчастинами. Хоча значна частина переданої техніки була недіючою, сам факт такої співпраці створив умови для формування нових авіаційних загонів у Стрию і Тернополі. Це засвідчує, що українське військове керівництво прагнуло діяти в координатах модерної війни, де розвідка, техніка і мобільність ставали вирішальними чинниками.

Разом із тим досліджені матеріали переконливо показують, що успіхи військового будівництва постійно нівелювалися загальною воєнно-політичною ситуацією. Весняна офензива польських військ 1919 р., посилена прибуттям

армії генерала Юзефа Галлера, кардинально змінила співвідношення сил на фронті. Добре оснащені, чисельно переважаючі польські війська поступово витіснили УГА з більшої частини Східної Галичини. Додатково становище ЗУНР ускладнювали хибні сподівання на прихильність Антанти, політична ізоляція та румунська окупація південно-східних повітів. Усе це створило для Галицької армії ситуацію багатовимірної кризи, коли військовий фронт руйнувався під впливом не лише суто фронтових, а й дипломатичних і геополітичних чинників.

Кульмінаційним етапом боротьби УГА стала Чортківська офензива, яка постала як спроба стратегічного перелому в умовах майже безвихідного становища. На початку червня 1919 р. Галицька армія була затиснута на невеликій території між Збручем, Дністром та низкою локальних рубежів. Попри це, вона не лише не капітулювала, а змогла відновити боєздатність, реорганізувати управління, посилити дисципліну і перейти у контрнаступ. Передача всієї повноти влади Євгену Петрушевичу як Диктаторові була проявом надзвичайної централізації управління в умовах смертельної загрози для республіки. Це рішення відображало загальну тенденцію до концентрації ресурсів і повноважень заради збереження державності.

Чортківська офензива показала, що навіть після важких втрат Українська Галицька армія зберігала високий рівень організованості, наступального потенціалу та моральної стійкості. Особливо важливим є те, що рішення про контрнаступ ґрунтувалося не тільки на патріотичному піднесенні, а й на реальному аналізі оперативної ситуації. Ослаблення польського натиску після відбуття частини сил Галлера, дані розвідки про тимчасову відсутність противника на окремих ділянках фронту, відносно більша боєздатність Другого корпусу М. Тарнавського – усе це створило передумови для переходу до активних дій. Отже, Чортківська офензива була не емоційним актом відчаю, а раціонально спланованою операцією, яка спиралася на точну оцінку короткочасного вікна оперативних можливостей.

Перебіг самої офензиви засвідчив високий рівень польової майстерності українського командування і значні бойові якості бійців корпусів і бригад.

Успішні бої за Ягільницю, Чортків, Бучач, Монастирська, Терєбовлю, Скалат, Тернопіль, Зборів і Бережани свідчать про здатність УГА не лише здійснювати прориви, а й розвивати наступ одночасно на кількох напрямках. Особливе значення мали ефективні дії авіаційної розвідки, артилерії, а також ініціативність окремих командирів, зокрема Тарнавського, Шаманека, Воевідки та інших. Успіх під Бережанами, досягнутий завдяки обхідному маневру, а не фронтальному штурму, є показовим прикладом зрілого оперативного мислення українського командування. Отже УГА в червні 1919 р. була армією, здатною до складних наступальних операцій і досягнення серйозних тактичних та оперативних результатів.

Водночас внутрішній ресурс цієї офензиви був обмеженим. Розтягнення фронту, нестача зброї, боєприпасів, аmunіції, виснаження попередніми боями, катастрофічний дефіцит набоїв для стрілецької зброї, кулеметів і гармат поступово підривали наступальні можливості армії. Навіть масовий прихід новобранців – близько 90 тис. осіб – не міг радикально змінити ситуацію, оскільки через нестачу зброї в строю вдалося залишити лише невелику частину добровольців. Формування нових корпусів і бригад у таких умовах більше свідчило про високий мобілізаційний потенціал суспільства, ніж про реальну можливість негайно перетворити людський ресурс на ефективну військову силу.

Невдача Чортківської офензиви була зумовлена передусім структурною перевагою польської сторони. Польське командування мало змогу швидко перекидати на фронт свіжі частини, у тому числі дивізії легіоністів, великопольські з'єднання та підрозділи армії Галлера. Розгалужена мережа комунікацій, ефективне використання кінноти, панцерних потягів, артилерії та автобронетехніки створювали польському війську переваги в оперативному маневрі, яких УГА не могла компенсувати. Отже, навіть блискучі локальні успіхи українського війська не могли бути стійкими за умов, коли противник володів суттєво ширшими матеріальними, технічними та логістичними можливостями.

Поразка в завершальній фазі офензиви та відступ за Збруч не означали морального краху Галицької армії, але засвідчили межі її реальних можливостей у боротьбі за Східну Галичину власними силами. Втрати липня 1919 р. – тисячі полонених, втрата гармат, мінометів, кулеметів, обозів і вагонів – підірвали боєздатність УГА. За цих умов рішення керівництва ЗУНР і командування армії про відхід за Збруч та з'єднання з Дієвою армією УНР було вимушеним, але логічним кроком. Воно свідчило про переорієнтацію західноукраїнської воєнної стратегії з регіонального театру на загальноукраїнський. Перехід за Збруч мав не лише військовий, а й символічний зміст: боротьба за ЗУНР дедалі більше осмислювалася як складова ширшої боротьби за всю Україну.

Таким чином можна зробити узагальнений висновок, що історія ЗУНР у тернопільський період і події Чортківської офензиви демонструють одночасно високий рівень державотворчої енергії, військової організованості та національної мобілізації західних українців, а також глибоку залежність цих процесів від зовнішніх воєнно-політичних обставин. ЗУНР виявила здатність у надзвичайно короткий термін створити основні елементи державного апарату і регулярної армії модерного типу, однак не змогла компенсувати міжнародну ізоляцію, матеріально-технічну слабкість та стратегічну перевагу противника. У цьому сенсі Чортківська офензива стала не лише останньою великою наступальною операцією УГА, а й концентрованим виявом усього потенціалу і всіх обмежень західноукраїнського державного проекту 1918–1919 рр. Вона залишилася в історії як доказ того, що український військово-політичний чинник у Галичині був здатний до самостійної дії, масштабного спротиву й ефективної організації, однак опинився перед силами, що переважали його не тільки на полі бою, а й у площині міжнародної підтримки, ресурсів та воєнної інфраструктури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шанковський Л. Українська Галицька Армія: Воєнно-історична студія. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1999. 396 с.
2. Кость Левицький. 1859-1941. Великий зрив: (до історії української державности від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1968. 149, [4] с.
3. Історія Української РСР: у восьми томах, десяти книгах. / [Головна редакційна колегія: А.Г. Шевелєв та ін. (головний редактор); редакційна колегія: М.І. Супруненко (відповідальний редактор) та ін.]. К.: Наукова думка, 1977. Т. 5: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917-1920). 1977. 590 с.
4. Грицак Я. «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки НТШ. Львів, 1991. Т. ССХХІІ. С. 71-110.
5. Грицак Я. Нарис історії України : формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття: [навчальний посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів історичних факультетів вищих учбових закладів, вчителів]. Київ: Генеза, 1996. 358 с.
6. Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна: наука і культура. Вип. 26-27. Київ, 1993. С. 44-78.
7. Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) // Україна - Польща. Історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 1. Київ, 1993. С. 23-29.
8. Дашкевич Я. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітет // Україна в минулому. Львів, 1994. Вип. 6. С. 78-93.
9. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. - 1939 р.). Івано-Франківськ : [б.в.], 1993. 200 с.

10. Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів: [б.в.], 1996. 173 с.
11. Гордієнко В. Українські Січові Стрільці. Львів: [б.в.], 1990. 48 с.
12. Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини (друга пол. XIX ст. - перша пол. XX ст.). Тернопільський державний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Тернопіль: Економічна думка, 2001. 694 с.
13. Лазарович М. Українські січові стрільці: національно-політична та культурно-просвітницька діяльність. Тернопіль: Економічна думка, 2000. 202 с.
14. Симоненко Р. Г. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 р. Академія наук Української РСР, Інститут суспільних наук. Київ: Наукова думка, 1962. 247 с.
15. Карпенко О. Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні. 1918-1920 рр. Академія наук Української РСР, Інститут суспільних наук. Львів: Наукова думка, 1964. 342 с.
16. Сливка Ю. Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. Академія наук Української РСР, Інститут суспільних наук. Київ: Наукова думка, 1973. 252, [3] с.
17. Шишка О. Слідами листопадових боїв. Львів: Б.в., 1993. 235 с.
18. Нариси історії Закарпаття. [відпов. ред. І. Гранчак]. Ужгород, 1995. Т.2.: Нариси історії Закарпаття (1918— 1945). 287 с.
19. Буковина: Історичний нарис / [відпов. ред. В.Ботушанський]. – Чернівці : Зелена Буковина, 1998 р. – 416 с.
20. Історія України [керівник авт. кол. Ю.Зайцев]. Львів: Світ, 1998. 488 с.
21. Кірсенко М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918-1920 років: політико-дипломатична історія з доби становлення Чехословацької республіки. Інститут української археографії та

- джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, Інститут Східно-Центральної Європи у Львові. Київ : [б.в.], 1997. 335 с.
22. Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. К.: Тираж.центр УРП, 1995. 258 с.
 23. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів: в 3-х т. [пер. з пол. Є. Петренка]. Т. 1. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. 344 с.
 24. Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów o Galicję Wschodnią 1918-1919. Kraków: ZNAK, 1990. 310 с.
 25. Olszański T. Historia Ukrainy XX w. Warszawa: Volumen, 1991. 348, [2] с.
 26. Dąbkowski Tadeusz. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej, 1912-1923. Warszawa: Instytut Krajów Socjalistycznych PAN, 1985. 326 с.
 27. Klimecki M. Polsko-ukrainska wojna o Lwow i Galicie Wschodnia 1918-1919. Warszawa: Oficyna wydawnicza volumen, 2000. 292 s.
 28. Konieczny Zdzisław. Stosunki polsko-ukraińskie na ziemiach obecnej Polski w latach 1918-1947. Wrocław: Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów, 2006. 536 с.
 29. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. Львів: Ін-т Українознавства НАНУ; Ін-т Центрально-Східної Європи, 1998. 488 с.
 30. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. Львів: Ін-т. українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1995. 368 с.
 31. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія галицького стрілецтва. Львів : Каменярь, 1991. 198, [2] с.
 32. Palij M. The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919-1921. Edmonton: CIUS, 1995. 392 с.
 33. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Київ: Український письменник, 1993. 412 с.
 34. Паліїв Д. За генералами. Жмут спогадів // Календар Червоної Калини на 1935 р. Львів: Червона Калина, 1934. С. 40-46.
 35. Паліїв Д. Генерал Мирон Тарнавський // Літопис Червоної Калини. 1938. Ч.9. С. 2 - 4.

36. Кузьма Ол. Обозництво УГА. // Літопис Червоної Калини: ілюстр. журн. історії та побуту. Львів: [б. в.], 1930. лип-сер. С. 9-14.
37. Бучач і Бучаччина : історично-мемуарний збірник [ред. кол. : М. Островерха та ін.]. Нью-Йорк, та ін.: [б.в.], 1972. 942 с.
38. Угнів та Угнівщина : історично-мемуарний збірник [ред. кол.: М.Островерха та ін.]. Нью-Йорк: Париж - Сідней - Торонто: [б.в], 1960. 621 с.
39. Бізанц А. УГА: Ягольниця // Календар Червоної калини на 1923 рік. Львів, 1922. С.52-59.
40. Омелянович-Павленко М. Українсько-польська війна 1918-1919. Прага, 1929. 72 с.
41. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). Київ: «Темпора», 2007. 608 с., іл.
42. Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних замаханнях (матеріали до історії). Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. Т.1. Вінніпег, 1958. 674 с.
43. Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії). Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. Т.2. Вінніпег, 1960. 383 с.
44. Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії). Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. Т.3. Вінніпег, 1966. 232 с.
45. Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії). Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. Т.4. Вінніпег, 1968. 291 с.
46. Українська Галицька Армія. Матеріали до історії Української Галицької Армії. У 5-річчя її участі у Визвольних Змагання. Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. Т.5. Вінніпег, 1976. 192 с.
47. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. Нью-Йорк: Українська видавнича кооперація "Червона калина", 1974. 325 с.

48. Франко П. Летунський відділ УГА// Літопис Червної Кліни. 1937. Ч.10. С. 3-5; Ч.11. С. 9-12.
49. Думін О. Полковник Д. Вітовський в спогадах // Календар-альманах Червоної калини на 1936 р. Львів: Червона Калина, 1934. С. 13–14
50. Паліїв Д. За генералами. Жмут спогадів // Календар Червоної Калини на 1935 р. Львів: Червона Калина, 1934. С. 40-46.
51. Паліїв Д. Генерал Мирон Тарнавський// Літопис Червоної Калини. 1938. Ч.9. С. 2 - 4.
52. Велигорський І. З Городенки під Нижнів // Календар Червоної калини на 1925 рік. Львів, 1924. С.42-51.
53. Шухевич С. Спомини з Українсько-Галицької Армії (1918–1920): (У 5 ч.). Львів: Червона Калина, 1929. Ч. 5: Від квітня 1920 до серпня 1920. 147 с.
54. Бізанц А. УГА: Ягольниця // Календар Червоної калини на 1923 рік. Львів, 1922. С.52-59
55. Державний архів Тернопільської області, ф. 231, оп. 1, спр. 1674. 198 арк.
56. Державний архів Тернопільської області, ф. 231, оп. 1, спр. 1603. 17 арк.
57. Державний архів Тернопільської області, ф. 316, оп. 1, спр. 664. 2 арк.
58. Державний архів Тернопільської області, ф. 231, оп. 1, спр. 97. 57 арк.
59. Державний архів Тернопільської області, ф. 231, оп.1, спр. 1899. 163 арк.
60. Державний архів Тернопільської області, ф. 281, оп. 1, спр. 629. 2 арк.
61. Державний архів Тернопільської області, ф. 275, оп. 1, спр. 114. 1 арк.
62. Лозинський М. Галичина в роки 1918-1920. Нью-Йорк: Червона калина, 1970. 228 с.
63. Васюта І. Політична історія Західної України (1918-1939). Львів: Каменяр, 2006. 335 с.
64. Макарчук С. А. Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР. Львів: Світ, 1997. 193 с.
65. Гамуляк В. Тернопіль у боротьбі за державність // Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів. Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1992. С. 52-64.

66. Бузейчук В. З історії українського літературознавства: Андрій Васильович Музичка // Корреспондент. 2008. 16 березня. Режим доступу: <http://blogs.korrespondent.net/users/blog/buzeychuk/a2326>
67. Отець Василь Кузьма // Центр Військового Капеланства. Режим доступу: <http://www.kapelanstvo.com.ua>
68. Матейко Р. Галицькі лицарі волі: українські визвольні змагання на Тернопільщині 1900-1920 рр. у контексті історії України. Тернопіль: принтер-інформ, 2002. 152 с.
69. Лучанко Г. Тернопільці обороняють Київ (Спомин) // Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів. Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1992. С. 73-79.
70. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали: в 2 т. Том 1. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. 710 с.
71. Постанова Української Національної Ради: Проголошення Української держави на українських областях Австрії і Угорщини. 19 жовтня 1918 р. / Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Том 1. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. С. 181.
72. Програмове звернення Української Національної Ради: «Український народ!» 5 листопада 1918 р./ Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Том 1. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. С. 336-337.
73. Відозва Української Національної Ради «Український народ!» 1 листопада 1918 р./ Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Том 1. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. С. 245.
74. Дуда І. Тернопіль. 1914-1920. // Регіональний річник Тернополя. Тернопіль, 1995. С. 24-30.
75. Ще одно слово остороги// Український Голос. Тернопіль. 1918. 30 падолиста. С. 2.
76. Зазив // Український голос. Тернопіль. 1918. 3 грудня. С. 1.
77. Оголошення // Република. Станиславів. 1919. 1 березня. С. 2.

78. Курдидик А. Пам'ятаю Тернопіль 1918-1919 років. // Альманах УНС. Джерзі Ситі - Нью Йорк: Видавництво "Свобода", 1996. С. 62-71.
79. Павлишин О. Єврейське населення Східної Галичини у 1918-1919 рр.: соціальний аспект.// Галичина. Івано-Франківськ. 2006-2007. Вип. 12-13. С. 27-48.
80. Blicharski C. Polski Tarnopol. Okupacja 1914-1920. Warszawa: KARTA, 1991. С. 69.
81. Кучмак І. За рідний край. //Гомін волі. 1994 р. № 7 - 8. С. 38-41.
82. Макотерський Ю. Тигровий скок. Чортків, 2004. 52 с.
83. Гуцал П. Тернопіль - місто столичне // Рада. 2005. № 10. С. 57-60.
84. Гуцал П., Півторак Р. Уряд ЗУНР у Тернополі // Регіональний річник Тернополя. Тернопіль, 2002. С. 117-119.
85. Обіжник до державних повітових комісарів// Український Голос. Тернопіль. 1918. 3 груд. С. 2.
86. Лазарович М. Друга столиця ЗУНР // Незалежний культурологічний часопис «І». 2010. № 63. Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n63texts/lazarovych1.htm>
87. Гуцал П. Рада Державних Секретарів Західноукраїнської Народної Республіки у Тернополі (листопад-грудень 1918 року). // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2006. Вип. 3. С. 37- 44.
88. Тищик Б. Й. Західноукраїнська Народна Республіка 1918-1923 рр. (до 75-річчя утворення і діяльності). Коломия: Світ, 1993. 118, [2] с.: іл.
89. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Ілюстрована історія. Львів-Івано-Франківськ, 2008. 524 с.
90. Матейко Р. Боротьба УГА проти польської експансії (листопад 1918 р. – липень 1919 р.): ретроспективний погляд на деякі сторінки історії // Мандрівець. - № 1. 2004. С. 29 – 33.
91. Генерал Мирон Тарнавський. Спогади. Львів: «Червона калина», 2008. 168 с.
92. Литвин В. Єдність нації. // Голос України. 2006. 24 січ. С. 22-23.
93. Українські полонені в Німеччині // Українські вісти. Тернопіль. 1919. 14 травня. С. 3.

94. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали: в 2 т. Том 2. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. 2003. 712 с.
95. Бойцун Л. Тернопіль у плині літ. Історико-краєзнавчі замальовки. Тернопіль, 2005. 392 с.
96. Лісна І. Становлення державності в Галичині (1918-1923 рр.). Тернопіль, 2001. 92 с.
97. Відозва до українців міста Тернополя // Українські вісти. Тернопіль. 1919. 4 травня. С. 1.
98. Олещко А. Геополітичні й технічні умови виникнення військово-повітряних сил Польщі та ЗУНР і їх застосування у ході боїв у Галичині на межі 1918-1919 рр.// Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Політологія. Миколаїв, 2008. Вип. 41, т. 54. С. 64-71.
99. М. Литвин, К.Є.Науменко. Сотник Петро Франко // Тернопілля' 97. Регіональний річник. Кн. 3. Тернопіль: Збруч, 1997. С. 182-185.
100. Нарис історії III куреня 24 полку піхоти ім. Петра Дорошенка.// Літопис Червоної Калини: ілюстр. журн. історії та побуту. Львів: [б. в.], 1930. жовт. С. 14-15.
101. Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917-1939: Зб. Документів і матеріалів. К., 1979. С. 40-42.
102. Мигович П. При VII бригаді УГА // Літопис Червоної Калини: ілюстр. журн. історії та побуту. Львів: [б. в.], 1937. Ч. 9. С.18.
103. Аріо Карло. Нарис історії 14 бригади УГА // Літопис Червоної Калини: ілюстр. журн. історії та побуту. Львів: [б. в.], 1930. січ. С. 16.
104. Гордій М. Генерал Тарнавський. Начальний вождь УГА. Львів, 1936. 32 с.